

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Studij Hrvatskog jezika i književnosti i Povijesti

Zoran Jekić

**Položaj pravoslavne vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi
Hrvatskoj**

Završni rad

Mentorica: doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2016. godine

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet Osijek

Odsjek za povijest

Studij Hrvatskog jezika i književnosti i Povijesti

Zoran Jekić

**Položaj pravoslavne vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi
Hrvatskoj**

Završni rad

Znanstveno područje humanističke znanosti, Znanstveno polje povijest, znanstvena
grana hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentorica: doc. dr. sc. Slađana Josipović Batorek

Osijek, 2016. godine

SAŽETAK

Srpsko-pravoslavna zajednica našla se uspostavom Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u vrlo teškoj situaciji. Nastojanje ustaških vlasti da svoju državu učine etnički čistom te antagonizam prema Srpskoj pravoslavnoj crkvi (SPC) koja je sve više djelovala s velikosrpskih pozicija rezultiralo je represivnim mjerama prema srpsko-pravoslavnom stanovništvu. Te su mjere započete uklanjanjem srpskih obilježja, ukidanjem SPC na teritoriju NDH, nastavljene preseljavanjima/raseljavanjima stanovništva, progonima, uhićenjima, odvođenjima u logore te pokatoličavanjima. Katolička crkva, koja nikada nije podržavala represiju, činila je sve u okviru svojih mogućnosti da spasi ljudske živote. 1942. godine počeli su se zbivati značajniji preokreti na svjetskim bojištima na štetu Sila Osovine. Jačao je antifašistički pokret u Hrvatskoj, a mjere protiv srpsko-pravoslavnog stanovništva nisu donijele očekivane rezultate. Svjesna činjenice da se treba prilagoditi novim okolnostima, ustaška je vlast (posebice zalaganjem Ante Pavelića) uspostavila Hrvatsku pravoslavnu crkvu (HPC) kao izraz „dobre volje“ za normaliziranjem odnosa s preostalim Srbima. U nedostatku podobnih svećenika na čelo HPC postavljen je odbjegli ruski arhiepiskop Grigorij Ivanovič Maksimov Germogen. Nova je Crkva potpuno ovisila o državi, stalno se susrećući s nedostatkom pravoslavnih svećenika i nemogućnošću školovanja novih kadrova. Djelovanjem HPC smanjili su se progoni, ubojstva i vjerski prijelazi, ali pravoslavni Srbi nikada nisu postali ravnopravni s drugim građanima NDH. Ulaskom antifašističke vojske u Zagreb u svibnju 1945. prestala je djelovati HPC, a njezini su poglavari uhićeni i smaknuti.

KLJUČNE RIJEČI: srpsko pitanje, pravoslavlje, NDH, HPC, progoni

SADRŽAJ

UVOD.....	5
1. GODINA PREKRETNICE.....	7
1.1. Zašto Srbi?	8
1.2. Početak terora nad Srbima.....	9
1.2.1. „Čistke“ i uklanjanje srpskih obilježja.....	9
1.2.2. Raseljavanja, protjerivanja, zločini.....	10
1.2.3. Logori.....	11
1.2.4. Nerazumijevanje situacije i sporadični otpori.....	12
1.2.5. Prestanak djelovanja SPC u NDH.....	13
2. VJERSKI PRIJELAZI.....	15
2.1. Koraci prema vjerskim prijelazima.....	15
2.2. <i>Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu</i>	16
2.3. Problem s prijelazom na grkokatoličku vjeru.....	17
2.4. Vrhunac vjerskih prijelaza.....	18
3. IDEJA O HPC I RAZLOZI NJEZINA OSNUTKA.....	20
3.1. Ideja o osnivanju HPC.....	20
3.2. Razlozi osnivanja HPC.....	21
4. USPOSTAVA HPC.....	23
4.1. <i>Nacrt Zakonske odredbe o pravnom položaju pripadnika Istočne crkve u NDH</i>	23
4.2. Problemi sa svećenstvom.....	24
4.3. <i>Zakonska odredba o HPC</i>	24
4.4. Nastanak Ustava HPC.....	25
4.5. Sadržaj Ustava HPC.....	26
4.6. Mitropolit Germogen.....	26
4.7. Ustoličenje Germogena.....	27
4.8. Odnos Katoličke crkve u NDH prema pravoslavnima i osnutku HPC.....	28
5. TROGODIŠNJE DJELOVANJE HPC.....	31
6. VJERSKA NASTAVA I TISAK.....	33
7. SLOM NDH I PRESTANAK RADA HPC.....	35
7.1. Uhićenje i smrt Germogena.....	35
7.2. Kraj HPC.....	35
8. POSLJEDICE USPOSTAVE HPC.....	37
9. JE LI MOGLO BITI DRUGAČIJE?	39
ZAKLJUČAK.....	40
LITERATURA I IZVORI.....	43

UVOD

Položaj pravoslavne vjerske zajednice u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj tema je koja me već dugo zanima, a o tome sam čuo različita razmišljanja. Zato sam poželio pobliže istražiti ono što je napisano o pravoslavnoj (srpskoj) vjerskoj zajednici tijekom postojanja NDH, a ovaj je završni rad rezultat takvog proučavanja. Zanimalo me je koji su uzroci doveli do politike koju bismo mogli nazvati genocidnom prema drugima i drugačijima, kakva je bila uloga Katoličke crkve pri vjerskim prijelazima: je li ona na njima inzistirala, o njima odlučivala, je li bila samo poslušnik ustaških vlasti ili je činila ono što je u postojećoj situaciji smatrala najboljim za pravoslavne nastojeći se ne ogriješiti o kršćanska i ljudska načela. Također sam želio saznati s kakvom je namjerom osnovana HPC i je li ona zaista utjecala na prestanak ili barem smanjenje terora nad pravoslavnim stanovništvom. Tijekom istraživanja koristio sam se radovima eminentnih stručnjaka koji su se bavili tom problematikom te izvorima koje sam citirao i naveo u popisu literature.

Ovaj je rad u prvom redu pisan tematski, ali sam vodio računa i o kronološkoj dimenziji. Sagledavanje položaja pravoslavne vjerske zajednice u NDH temelji se na zaokruženoj obradi pojedinih tematskih cjelina koje daju glavno obilježje strukturi teksta. U prvom dijelu rada bilo je potrebno dati širok okvir zbivanja u kojima se našla pravoslavna vjerska zajednica u NDH, ali prije svega Srbi kao narod. Time će se dobiti uvid u kontekst i jasniji pregled zbivanja koja će biti razrađena u daljnjem tekstu.

U prvi dio rada uvodi poglavlje o 1941. kao godini prekretnice na hrvatskoj i svjetskoj političkoj sceni uzrokovanoj početkom Drugog svjetskog rata i nastankom NDH. Pružen je pregled uzroka koji su doveli do represivnih postupaka prema srpsko-pravoslavnoj vjerskoj zajednici. U potpoglavljima su dani osvrti na prve mjere represije – uklanjanje srpskih obilježja, otpuštanja s posla i prestanak djelovanja Srpske pravoslavne crkve u NDH. Dio teksta posvećen je poglavljima o raseljavanjima/naseljavanjima, progonima, pojedinačnim i skupnim zločinima i koncentracijskim logorima. U drugom se poglavlju analizira fizički nenasilna, ali nehumana i necivilizacijska metoda prisilnih prijelaza s pravoslavlja na katoličanstvo, s kraćim navođenjem sadržaja odredaba o vjerskim prijelazima i istaknutim problemom prijelaza na grkokatoličku vjeru. Posebno su obrađeni stav i ponašanje Katoličke crkve prema vjerskim prijelazima.

Analiza nastanka i djelovanja HPC čini drugi dio ovoga rada. Treće poglavlje donosi detaljan prikaz ideja i mogućih motiva za osnutak HPC. Četvrto, najopsežnije poglavlje o

uspostavi HPC analizira dokumente koji su mu prethodili (*Nacrt zakonske odredbe o pravnom položaju pripadnika Istočne crkve u NDH, Zakonska odredba o HPC, Ustav HPC*), problem s nedostatkom pravoslavnih svećenika te izbor i ustoličenje Germogena za mitropolita zagrebačkog. Posebna je pažnja posvećena potpoglavlju o odnosu Katoličke crkve prema pravoslavnima i osnutku HPC.

U petom se poglavlju analizira trogodišnje djelovanje HPC u NDH, s osvrtom na aktivnosti HPC, društveni i materijalni položaj njezinog svećenstva te njihov odnos prema vjernicima. Šesto poglavlje daje osvrt na vjersku nastavu i tisak HPC. Sljedeće poglavlje opisuje prestanak rada HPC slomom NDH, uhićenje i sankcioniranje svećenstva. Završno, osmo poglavlje, detaljna je analiza posljedice uspostave i djelovanja HPC na položaj srpske pravoslavne zajednice u NDH.

Treba napomenuti da pravoslavna vjerska zajednica na području NDH pod kontrolom antifašističkih snaga i njezin udio u četničkom pokretu nisu temom ovoga rada.

Svjestan sam da jednoznačnih i konačnih odgovora neće i ne može biti, ali će rasvjetljavanje nekih pitanja barem u izvjesnoj mjeri pridonijeti boljem i obuhvatnijem sagledavanju položaja ove etničke i vjerske zajednice u nemirnom vremenu postojanja jedne groteskne državne tvorevine.

1. GODINA PREKRETNICE

1941. godine trebala se proslaviti 1300–ta godišnjica prvih veza Hrvata sa Svetom Stolicom. Ta je godina proglašena godinom obnove vjere. Trebalo je odbaciti sve što nije dobro i provoditi što vjerodostojniji vjerski život. Svrha je bila moralna i duhovna obnova, tim više što je prethodna godina bila proglašena godinom pokore za sve zlo proizašlo iz ljudskih grijeha. Zbog toga je nadbiskup Stepinac poslao pastirsko pismo hrvatskim biskupima i iseljenicima u Njemačkoj, naglasivši kako bi jačanjem vjere i odgovarajućom proslavom trebalo obilježiti, kako se on poetski izrazio, Svetu godinu Hrvata.¹

No politički događaji koji su nepovratno potresli ove prostore učinili su tu godinu najmanje svetom. Napad Sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju posredno je donio Hrvatskoj proglašenje nezavisnosti, ali i mnoge probleme koji će iz temelja poremetiti odnose među narodima i vjerskim zajednicama pa i unutar njih. Nova je država odmah po osnutku počela pokazivati slabosti koje su se žestoko kosile s kršćanskim moralom i svime što je Crkva oduvijek propovijedala.

U ostvarenju koncepcije o NDH, tj. o njezinom političkom i društvenom sustavu, pitanje nacionalne i rasne politike bilo je temeljno u praksi ustaškog režima. Ono je u ideologiji ustaštva dobilo značajno mjesto. Zbog toga se uz „političku i društvenu revoluciju ukazivalo i na rasnu i nacionalnu revoluciju“², bez koje je bilo nemoguće konačno utemeljenje NDH.

Po svojim metodama i oblicima, rasna i nacionalna politika u NDH od samog je početka ugrađivana u čvrst sustav. Osnovni cilj te politike bilo je stvaranje „čistog hrvatskog životnog prostora“ koji bi omogućio egzistenciju „čiste hrvatske nacije“. Uvjet za to bilo je istrebljenje Srba i Židova, „najvećih neprijatelja hrvatskog naroda“.³ Tom se sustavu nastojalo dati obilježja legalnosti, počevši od političke promidžbe najviših ustaških predstavnika do stvaranja posebnog kaznenog zakonodavstva i odgovarajućih ustanova.

¹ M. Landercy, *Kardinal Alojzije Stepinac*, Župski ured Đakovački Selci, Đakovački Selci, 1989, str. 55.

² Fikreta Jelić–Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, Zagreb, 1977, str. 158.

³ Isto, str. 158.

1.1. Zašto Srbi?

Velika prepreka ostvarenju ustaškog „sna“ o nacionalno homogenoj državi bilo je srpsko pravoslavno stanovništvo – oko 1 800 000 ili 30 – 40%.⁴ Ono nije bilo kompaktno naseljeno u samo jednom području novostvorene države, nego rašireno na 60 – 70% njezina teritorija.

Zbog čega su Srbi u NDH bili toliko nepoželjni novim hrvatskim vlastima? Većina se povjesničara slaže da treba krenuti od teškog naslijeđa prošlosti – stalnog zaoštavanja međunacionalnih, međuljudskih i vjerskih odnosa, posebice u novijoj povijesti.⁵ Tako Jere Jareb smatra da su ustaški pokret i politika NDH prema Srbima bili reakcija „na srpske zulume i bespravnu vladavinu u Hrvatskoj“⁶ i uvjerenje da na silu treba odgovoriti silom. On misli da se hrvatski narod poslije 1918. godine po prvi puta našao u balkanskoj državi, gdje su fizička sila, ubojstva i tajne prevratničke organizacije normalne političke pojave. Ustaški je pokret uveo i primijenio balkanske političke metode. „Radićeva i Mačekova mirotvorna i humana politika samo je izazivala prijezir i posmjeh kod Srba. Ustaški pokret je trebao Srbima pokazati da i Hrvati znadu rukovati oružjem kao i oni, i da na četničke zulume znadu odgovoriti ustaškim protumjerama“.⁷

Srpski je narod označen kao izvor svega zla koje je hrvatski narod proživljavao u svojoj višestoljetnoj borbi za nacionalno oslobođenje. Pavelić je 13. travnja 1941. u intervjuu talijanskom novinaru izjavio: „Mi nemamo i nikad nismo imali nikakve veze sa Srbima. Od Srba se razlikujemo i po religiji i po fizičkom izgledu. Teško je pobrkati jednog Hrvata sa Srbinom. Mi nismo Slaveni“.⁸

Glavni val ustaške propagande protiv Srba zbio se tijekom svibnja i lipnja 1941. Radilo se u prvom redu o mnogobrojnim organiziranim političkim skupovima širom NDH na kojima su visoki ustaški dužnosnici tumačili i promicali svoju antisrpsku politiku. Osobito se naglašavalo da „Srbima nema mjesta u Hrvatskoj tj. u NDH jer su se oni na taj prostor naknadno doselili, pa on nije njihova prava domovina“.⁹ Na Srbe su ukazivali kao na strane elemente koji su uvijek bili protivnici svake oslobodilačke borbe Hrvata. Jasno se ukazivalo na mjere koje treba poduzeti protiv Srba, tj. koje bi trebale dovesti do rješenja srpskog pitanja u NDH.

⁴ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, Liber, Zagreb, 2010, str. 431.

⁵ Mladen Colić, *Takozvana NDH*, Nolit, Beograd, 1962, str. 356.

⁶ Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995, str. 90.

⁷ Isto, str. 90.

⁸ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, str. 139.

⁹ Isto, str. 163.

Znatan je dio ustaških dužnosnika tvrdio kako bi srpsko pitanje u NDH trebalo riješiti po načelu „trećinu pobiti, trećinu iseliti, trećinu prekrstiti“.¹⁰ Iako ta maksima nikada nije zapisana u ustaškim programskim spisima niti zabilježena u tisku, ona je postala temeljem ustaške politike prema srpskom narodu u NDH.

1.2. Početak terora nad Srbima

1.2.1. „Čistke“ i uklanjanje srpskih obilježja

Odmah po imenovanju tabornika, pobočnika i drugih dužnosnika po kotarima i općinskim središtima počela je prva faza obračuna sa Srbima. Osim što su u većini naselja u NDH ustaše počeli uhićivati i ubijati ugledne Srbe, Židove i komuniste, užurbano su od njih „čistili“ političke, upravne, privredne i zdravstvene ustanove i organizacije. „Čišćenje“ je počelo već prvoga dana postojanja nove države, kada je Slavko Kvaternik isključio Srbe, Rome i Židove iz službe u oružanim snagama NDH. Izuzetak su bili pojedini Srbi, bivši austro-ugarski časnici.¹¹ Pavelić nije želio promijeniti tu politiku ni u drugoj polovici 1943. g., kada je došlo do ozbiljnijeg manjka muškaraca sposobnih za vojnu službu. (Ironično je da je do promjene došlo tek tjedan dana prije završetka rata!). No zato je nad Srbima vršena radna mobilizacija za Njemačku. Fizički snažniji pravoslavci iz koncentracijskih logora u NDH također su bili regrutirani u tu svrhu.¹² Edmund Glaise von Horstenau, Hitlerov opunomoćeni general u Hrvatskoj, piše: „Bez konsultacije s nama svi pravoslavni službenici, žandari *et cetera* odmah su izbačeni na ulicu; isto su pokušali učiniti sa željezničarima, ali je ta zapovijed poništena na zahtjev njemačke vojne željezničke uprave. Uništavanje egzistencija ljudi bilo je tek početak, nakon kojeg su uslijedile neizmjerne gore stvari“.¹³ Ukinute su pravoslavne vjerske škole i zabavišta.¹⁴

Već 25. travnja 1941. zabranjena je službena i privatna upotreba ćirilice. Razlozi zabrane nikada nisu navedeni. No lako se može pretpostaviti da su ustaške vlasti ćirilicu povezivale sa Srpskom pravoslavnom crkvom i srpskim ekspanzionizmom u obrazovanju, literaturi i javnim medijima. Plijeanjene su i spaljivane knjige pisane ćirilicom; čak i latinicom ako su bile pisane na srpskom jeziku.¹⁵ U Zagrebu su trojica povjerenika obilazili knjižare, antikvarijate i knjižnice te plijenili takve knjige. Izvan Zagreba nisu stigli pa su u drugim mjestima to radili ustaše, bilo

¹⁰ Ivo Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945*, knjiga 10, Historia, Zagreb, 2011, str. 143.

¹¹ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, str. 432.

¹² Isto, str. 432.

¹³ Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, Biblioteka Srednji put, Zagreb, 2013, str. 427.

¹⁴ *Narodne novine*, br. 32, 03.05. 1941., str. 4.

¹⁵ *Hrvatski narod*, br. 93, 16.05. 1941., str. 5.

putem mjesnih ustaških tabora, bilo uz pomoć Ustaške nadzorne službe (UNS-a) ili Ministarstva unutarnjih poslova (MUP-a).¹⁶

Uništavano je sve što je nosilo srpsko ime i prizvuk. Naselja koja su u nazivu imala atribut „srpski“ /a/o mijenjana su u „hrvatski“ /a/o. Tako su Srpske Moravice, Srpsko Polje i Srpska Kapela postali Hrvatske Moravice, Hrvatsko Polje i Hrvatska Kapela. Sremska Mitrovica preimenovana je u Hrvatsku, Srpsko Selište u Moslavačko itd.¹⁷

1.2.2. Raseljavanja, protjerivanja, zločini

Jedna od mjera rješavanja srpskog pitanja bilo je raseljavanje/iseljavanje. Srbi su iseljavali iz Hrvatske po trima osnovama: dobrovoljno, tajno i po nalogu vlasti. Vlastima NDH odgovaralo je da idu dobrovoljno ili tajno jer u tom slučaju nisu prema njima imali nikakvih obveza (npr. osiguravanje prijevoza).¹⁸ Mnoge su srpske obitelji iselile u Srbiju, pogotovo iz Slavonije, Moslavine i Bosanske krajine. Iz drugih krajeva, osim ako nisu iseljavani po nalogu vlasti, put do Srbije bio je zapriječen. Samo su se pojedinci uspijevali provući posebnim vezama i tajnim kanalima. Nepokretnu imovinu odseljenih i protjeranih razgrabili su ustaše, neki pripadnici njemačke narodne skupine ili je unijeta u fond NDH, a poslije dijeljena naseljenicima iz Hrvatskog zagorja, Bosne i Hercegovine i Like.¹⁹

Redali su se sve veći zločini. Najviše ih je bilo u Bosanskoj krajini, gdje je za samo nekoliko dana u kotarima Bosanski Novi, Kostajnica, Bosanska Krupa, Prijedor, Banja Luka, Sanski Most i drugim pobijeno nekoliko desetaka tisuća ljudi. Bilo je također i velikog „čišćenja terena“ na Banovini i Kordunu. Terorom su zahvaćena sva lička sela u kojima su obitavali Srbi. *Vjesnik*, glasilo Komunističke partije Hrvatske (KPH), tada je pisao: „Najzvjerskija nedjela čine ustaše u Lici. Tu nadmašuju svoj uzor – njemačke fašiste. Može se mirno reći da se tu pišu najsramnije stranice historije čovječanstva“.²⁰

E. G. von Horstenau opisuje posljedice ustaškog divljanja u pravoslavnom selu Crkveni Bok blizu Siska (kasnije pokatoličenom): „To je *odmetnički kraj*. Nismo vidjeli nijednog odmetnika, ali zato bezbrojne konje bez gospodara i stada stoke. (...) U ovo nesretno mjesto nagrnulo je u dva navrata oko 500 propalica od 15 do 20 godina, pod vodstvom dvojice ustaških natporučnika. Sve su ubijali, silovali su žene i mučili ih do smrti, ubijali djecu. (...) Negdje u

¹⁶ Ivo Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945*, str. 36.

¹⁷ Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, Općinski odbor SUBNOR-a Slavonska Požega, Slavonska Požega, 1991, str. 20.

¹⁸ Isto, str. 68.

¹⁹ Isto, str. 14.

²⁰ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, str. 166.

nekom kutu svinje su jele leš čovjeka koji još nije bio zakopan. Sve kuće bile su opljačkane. „Sretniji“ stanovnici nalazili su se u jednom od onih grozних teretnih vlakova; mnogi od tih na silu ukrcanih putnika prerezali su žile za vrijeme vožnje“.²¹

U Zagrebu, Karlovcu i Osijeku iz pojedinih su dijelova grada u druge preseljavani Srbi i Židovi kako bi se koncentrirali na manjem prostoru radi lakšeg i bržeg otpremanja u logore te da se ne druže s „arijevcima“. Prema Srbima i Židovima poduzimane su i mnoge druge mjere koje su im ugrožavale život i slobodu kretanja, mišljenja i okupljanja na javnim mjestima.

Ravnateljstvo Ustaškog redarstva u Zagrebu izdalo je župama i drugim uredima okružnicu s uputama za postupanje prema komunistima srpske i židovske narodnosti: „(...) Iste mjere valja poduzeti i protiv komunista katoličke i muslimanske vjeroispovijesti, dok Srbe i Židove ima se smjesta otpremiti u zbiralište Gospić“. Odatle su izručivani logoru Jadovno, gdje su bacani u jame.²²

1.2.3. Logori

Osnivanjem i radom sabirnih i koncentracijskih logora rukovodio je Eugen Dido Kvaternik. Neposredni upravitelj bio je ustaša Mijo Babić, a nakon pogibije u Hercegovini zamijenio ga je Vjekoslav Maks Luburić. Prvi sabirni logori organizirani su kod Koprivnice, u Kruščici kraj Travnika, u Požegi, na Pagu, na Velebitu itd. U Jadovno su deportirani zatvorenici s čitavog područja NDH. Drugi logor s istom namjenom bio je na Pagu. Žrtve su ubijane u Paškom kanalu. Nekoliko je skupina (većinom Srba) otpremljeno u Jadovno, a kada je taj logor raspušten u kolovozu 1941., ostatak je prebačen u Jastrebarsko pa u Jasenovac. Također su osnovani logori u Staroj Gradiški, Đakovu, Tenji itd.²³

E. G. von Horstenau bio je zgrožen prilikama u koncentracijskom logoru Slavenska Požega, koji je posjetio u veljači 1942. godine: „Logor je pun Srba, koje u nacionalnom pogledu obilježava samo njihova vjera (sic), a očevi mnogih su se generacijama borili pod carskom zastavom. (...) Malo muškaraca, mnogo žena i djece bez dovoljno odjeće, noću leže na kamenu. (...) A ono najstrašnije: dvorana uz čiji uzdužni zid na oskudnoj slami, koju su zacijelo bacili ovamo samo zbog moje „inspekcije“, leži oko 50 gole djece, dijelom već mrtve, a dijelom na

²¹ Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, str. 163.

²² Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, str. 21.

²³ Isto, str. 22.

umoru! (...) Navodno je još gore u Jasenovcu gdje, doduše, ne može zaviriti nijedan običan smrtnik“.²⁴

Te je strahote još više podjarivala protusrpska promidžba. Na javnim su se skupovima širom zemlje čuli i ovakvi govori: „Ova država mora biti hrvatska i ničija više! Ovo mora biti zemlja Hrvata i nema te metode koju mi nećemo kao ustaše upotrijebiti da načinimo ovu zemlju zbilja hrvatskom i da je očistimo od Srba koji su nas stotinu godina ugrožavali i koji bi nas ugrozili prvom zgodom“ – govorio je Milivoj Žanić u Novoj Gradiški.²⁵

Očito, sve nepravde koje je do tada činio bivši režim, koliko hrvatskom toliko i srpskom i ostalim narodima u Jugoslaviji, ustaše su svaljivali na Srbe.

1.2.4. Nerazumijevanje situacije i sporadični otpori

Sve u svemu, u početnoj fazi postojanja NDH Srbi su najviše stradavali jer su vjerovali da ništa nisu skrivili pa nisu osjećali potrebu da bježe ili se skrivaju. Odazivali su se pozivima vlasti i tako dobrovoljno odlazili u vlastitu propast. No kada su uvidjeli da ustaše ne kažnjavaju samo četnike (kojih u sjevernoj Hrvatskoj i međurječju Save i Drave nije ni bilo), komuniste i ugledne ljude već da im na putu stoje Srbi kao narod, počeli su se dobrovoljno preseljavati, prelaziti na katoličanstvo ili odlaziti „u šumu“.²⁶ U krajevima u kojima su činili većinu (dijelovi Banovine, Korduna, Like i Dalmatinske zagore) Srbi su se počeli odupirati ustaškom teroru, što je u ljeto 1941. dovelo do oružanog ustanka. U drugim krajevima prvih mjeseci postojanja NDH masovnijeg i organiziranijeg otpora nije bilo. Bilo je primjera pasivnog otpora, a neki su Srbi izražavali protivljenje režimu anonimnim pismima. Takvo je pismo npr. upućeno Kotarskoj oblasti u Požegi: „Uzmite na znanje da će mo za sva zla nanesena Srbima u tom kotaru pobiti sve ustaške porodice, a i činovnike. Vašu predstojniče na prvom mjestu. Zar je srpska sirotinja kriva što je svinja Pavelić prodao Hrvatsku Hitleru i Musoliniju?“ Pismo je poslano iz Pakraca, a potpisala ga je „Komanda Srba osvetnika Psunja“ (takva komanda u to vrijeme, a ni kasnije, nije postojala).²⁷

²⁴ Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, str. 163.

²⁵ *Novi list*, 03. 06. 1941., str. 5.

²⁶ Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, str. 102.

²⁷ Isto, str. 60.

1.2.5. Prestanak djelovanja SPC u NDH

U svemu je tome vrlo važna činjenica da je s propašću jugoslavenske države i uspostavom NDH prestala nadležnost SPC nad pravoslavnim stanovništvom u hrvatskoj državi. Tako je ono više od godinu dana bilo bez crkvene organizacije. Naredbom vlasti NDH dokinut je naziv *srpskoppravoslavna* vjera i zamijenjen nazivom *grkoiztočna*, koji se koristio prije 1918. godine. Država je zabranila i upotrebu julijanskog kalendara, kojim se Pravoslavna crkva do tada služila i naredila uvođenje gregorijanskog.

Izvjestan broj episkopa i svećenika bio je pogubljen ili protjeran u Srbiju pa bi SPC u NDH teško funkcionirala i da nije bila zabranjena. Ta je nacionalna crkva pokušavala apelima i prosvjedima zaštititi svoje vjernike na području NDH, no nije se htjela odreći svoje velikosrpske politike. Sve je manje brinula za vjernike, a sve se više upuštala u obranu četništva i propagandu protiv NDH i Katoličke crkve. Optuživala je Katoličku crkvu za sudjelovanje u pokoljima srpskog stanovništva i u njegovom pokatoličavanju. Tako je svojim vjericima više odmagala nego pomagala.²⁸

Cilj uklanjanja većine pravoslavnih svećenika bio je da pravoslavno stanovništvo ostane bez duhovnog vodstva. Tako se ustaška politika njihovog pokatoličavanja mogla lakše provoditi. Potrebno je ipak naglasiti da pravoslavne svećenike nisu ubijali samo ustaše, nego i sve ostale sukobljene oružane skupine i sve okupacijske sile na tlu Jugoslavije.²⁹

Poseban oblik napada na SPC u NDH bilo je oskrnuće ili uništavanje pravoslavnih crkava, posebice u Gornjokarlovačkoj eparhiji. Od 189 pravoslavnih crkava u toj eparhiji (biskupiji) 67 je bilo teško oštećeno, a 88 potpuno uništeno. Mnogi umjetnički i sveti predmeti uklonjeni su iz pravoslavnih crkava i manastira i prenijeti u Zagreb, gdje su čuvani u Povijesnom muzeju Hrvatske i drugim spremištima. (Ti su predmeti vraćeni SPC tek 1980. godine! – op. Z. J.).

U nekim gradovima, npr. u Slavonskom Brodu, ustaški su dužnosnici čak zapovjedili uništenje pravoslavnog groblja – možda zbog poznate izreke „Srbija je donde dokle postoje srpski grobovi“.³⁰

²⁸ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus (Plava biblioteka), Zagreb, 2001, str. 418.

²⁹ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, str. 589.

³⁰ Isto, str. 589.

Druge mjere protiv SPC bile su financijske i ekonomske prirode. Zakonskom odredbom od 25. travnja 1941. ukinut je prirez („patrijaršijska desetina“), čime je SPC lišena neophodnih izvora prihoda. Zakonskom odredbom od 17. prosinca 1941. ministar pravosuđa i bogoštovlja ovlašten je odobravati dotacije vjerskim organizacijama i svećenicima po vlastitoj volji. Jasno je da SPC u to nije mogla biti uključena. Posebnim zakonskim odredbama neke posjede pravoslavnih crkava, manastira i obrazovnih zaklada preuzela je država.³¹

³¹ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, str. 591.

2. VJERSKI PRIJELAZI

2.1. Koraci prema vjerskim prijelazima

Razdoblje do početka kolovoza 1941. činilo je prvu, zasebnu etapu u provođenju ustaškog terora nad pravoslavnim stanovništvom. Vršila su se masovna uhićenja, odvođenja u koncentracijske logore, ubojstva, pokolji, masovna iseljavanja i pljačke. Zbog toga je sve više počela dolaziti do izražaja praksa vjerskih prijelaza. Za razliku od ustaša, koji su u provođenju terora i vjerskih prijelaza vidjeli rješenje za srpsko pitanje i smirivanje političke situacije, Nijemci su svoju težnju za građanskim mirom temeljili na drugačijim osnovama. Oni su u jačanju i širenju ustaškog terora nad Srbima vidjeli uzrok stvaranja sve nemirnije situacije i mogućnost oružanog ustanka naroda. Iako je Pavelić uživao Hitlerovu podršku svom programu i politici istrebljenja srpskog stanovništva, stvarni je razvoj situacije natjerao Nijemce na drugačiji pristup tom pitanju. Oko 1 800 000 Srba u NDH bilo je značajan čimbenik pa je trebalo definirati njihov status na drugačijoj osnovi. Nijemcima je odgovaralo da se Srbima daju osnovna građanska prava te da ih se u crkvenom smislu potpuno odijeli od Srbije. To bi, po njima, bio dobar način da se „umire“ područja u NDH u kojima je u srpnju 1941. došlo do srpskih oružanih pobuna.³²

Osim toga, oružane su pobune potresle ustaški režim. To je došlo do većeg izražaja u politici Talijana koji su tolerirali bježanja progonjenih Srba iz sjeverne Dalmacije na anektirani teritorij. Vjerojatno je glavni uzrok tome bila bojazan od oružanih pobuna, a sve se više izražavala težnja za jačanjem talijanskog utjecaja u širem zaleđu anektiranog područja na račun utjecaja ustaške vlasti.³³

Sve je to utjecalo da se u vrhovima NDH počne konkretnije razmišljati o mogućnostima drugačijeg definiranja statusa Srba u NDH. Oživljena je teza o Srbima kao Hrvatima pravoslavne vjere. Počelo se isticati da srpsko stanovništvo na području Hrvatske i Bosne i Hercegovine, obzirom na svoj historijski razvoj, ne pripada u nacionalno-političkom pogledu u krug „pravih Srba“ te da je ono tek u doba turske vladavine prihvatilo pravoslavlje. Tu je tezu posebno zastupao Mladen Lorković. Po njemu „srpsko stanovništvo na području NDH nema svog posebnog kulturnog i političkog obilježja. To je u prošlosti bilo hrvatsko stanovništvo. Ono je pod pritiskom Turaka, a i zbog pomanjkanja katoličkog svećenstva, primilo pravoslavnu vjeru u

³² Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 170.

³³ Isto, str. 171.

nadi da će tom taktikom barem sačuvati, ako već ne i spasiti svoju narodnost“.³⁴ Turska je vlast, naime, daleko blaže postupala s pravoslavnim podanicima nego s katolicima koji su se u ime rimskog pape borili protiv islama. Stoga možemo shvatiti Lorkovićev poziv Srbima na prekrštavanje: „Prelaženje u masama na katolicizam također je jedan od znakova vraćanja hrvatstvu“.³⁵

2.2. Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu

Tako se već od svibnja 1941. propagirao prijelaz pravoslavnih na katoličku vjeru. Ta je promidžba uskoro dobila snagu zakonskog akta: „Do donošenja zakona o vjeroispovijednim odnosima ukidaju se svi dosadašnji zakonski propisi o načinu prijelaza s jedne vjere na drugu. Za valjanost prijelaza potrebno je da stranka koja mijenja vjeru podnese pismenu prijavu upravnoj vlasti prve molbe (Kotarskoj oblasti odnosno Gradskom poglavarstvu) o svojoj odluci i da dobije potvrdu o toj svojoj prijavi te da se ispune vjerski propisi one priznate vjeroispovijesti, na koju stranka prelazi“.³⁶

Pod pritiskom koji je prijetio terorom ili iseljavanjem, prijelaz na katoličanstvo koji bi omogućio status „ravnopravnih građana NDH“ morao je imati odjeka. Naravno, on se nije temeljio na dobrovoljnosti nego na nadi u mogućnost spašavanja života i imovine. No u propisima u vezi s pokatoličavanjem ustaška je vlast postavljala određene uvjete. To govori da se radilo isključivo o političkim interesima iako je vjerske prijelaze trebala vršiti Katolička crkva.³⁷ Koliko je vlast (a ne Crkva!) intervenirala u prijelaze na katoličanstvo vidi se iz okružnice Odjela za bogoštovlje, upućene 14. srpnja 1941. svim rimokatoličkim biskupima u državi. U okružnici se ističe da osobe pravoslavne vjere mogu biti primljene u Katoličku crkvu samo ako su vjenčane s osobom katoličke vjere u Katoličkoj crkvi i ako su djecu odgajale kao katolike (ali i to samo uz dopuštenje Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja).³⁸ Glede političkih interesa, budući djelatnik HPC, Miloš Obrknežević, ističe da je većina ustaškog pokreta bila protuvelikosrpska i samo u tom smislu protusrpsko-pravoslavna, ali ne i protupravoslavna. Kao dokaz spominje odličan odnos ustaškog pokreta s pravoslavnim Makedoncima, Rumunjima, Bugarima, Ukrajincima i

³⁴ Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1991, str. 31.

³⁵ Isto, str. 31.

³⁶ *Ustaša - Dokumenti o ustaškom pokretu. Brzopisni zapisnici*, priredio Petar Požar, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995, str. 170.

³⁷ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 171.

³⁸ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, str. 593.

Rusima prije i tijekom rata. Bilo je pojedinaca koji su progonili pripadnike tih naroda, ali su za to kažnjavani.³⁹

U okružnici koju je Ravnateljstvo za ponovu izdalo 30. srpnja 1941. daju se precizne upute za vjerske prijelaze. Kotarske i općinske uprave trebale su osobama koje žele prijeći na katoličku vjeru izdati „potvrdu o osobnoj čestitosti“ pa ju poslati katoličkim župnim uredima. Posebno se isticalo da kod izdavanja potvrde treba paziti na pravoslavne svećenike, učitelje, obrtnike, trgovce i inteligenciju te im ih ne treba izdavati osim u slučajevima kada se doista dokaže njihova čestitost. (Pitanje je na koji se način ta „čestitost“ mogla objektivno dokazati – op. Z. J.). Iz toga proizlazi da su se takve potvrde mogle bez problema izdavati samo seljacima i kućanicama, valjda kao najmanje opasnom potencijalnom „remetilačkom čimbeniku“. No ta pretpostavka nije baš valjana, jer su sudionici (iako možda ne i organizatori) srpskih oružanih pobuna velikim dijelom bili seljaci.⁴⁰

Navedeno je da te upute ne vrijede za župe Gora te Krbava i Psat. To znači da se u tim župama pitanje Srba nije ni željelo rješavati vjerskim prijelazima. To je područje na granici Hrvatske i Bosne u kojem su se dogodili veliki pokolji stanovništva i iseljavanja.⁴¹

2.3. Problem s prijelazom na grkokatoličku vjeru

U spomenutoj okružnici od 30. srpnja 1941. posebno se ističe da je želja vlade NDH da pravoslavci ne prelaze na grkokatolički obred, osim u župama gdje već ima grkokatolika. U prvim mjesecima NDH Grkokatoličkoj je crkvi pridavana znatna pažnja. Isticalo se da pripadnici te Crkve, većinom Ukrajinci, nisu mogli za vrijeme Jugoslavije slobodno ispovijedati svoju vjeru. Stoga su mnogi pod pritiskom srpskih vlasti morali prijeći na pravoslavlje. Ustaše su dopustili osnivanje posebne grkokatoličke župe sa sjedištem u Osijeku i Križevcima. Međutim već od ljeta 1941. zaoštrili su odnos prema toj Crkvi, vjerojatno stoga što je ona zbog sličnosti obreda mogla biti privlačna pravoslavnim vjernicima u praksi nasilnih vjerskih prijelaza. Pitanje Grkokatoličke crkve postalo je zbog toga posebnim predmetom rasprave u Odboru za pravosudne i bogoštovne poslove Sabora NDH. Na sjednici tog Odbora 11. ožujka 1942. utvrđena je šira pojava prijelaza na grkokatoličku vjeru. Sada je ta činjenica i javno obrazložena time da je obred te vjere gotovo isti kao kod pravoslavaca. Posebno je istaknuto da još nije

³⁹ Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, str. 146.

⁴⁰ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 174.

⁴¹ Isto, str. 174.

riješeno pitanje „priznatih“ i „nepriznatih“ vjera u NDH. No iz ustaške je promidžbe i prakse bilo jasno da su „priznate“ vjere rimokatolička, protestantska i muslimanska.⁴²

2.4. Vrhunac vjerskih prijelaza

Tako su u pojedinim područjima započeli masovni vjerski prijelazi koje su vlasti počele sve više požurivati. Više se nije strogo obaziralo na formalnosti. MUP NDH je u okružnici od 12. rujna 1941. ustvrdio da „pojedini uredi čine takovim prelazima smetnje traženjem suvišnih formalnosti ili zatezanjem izdavanja propisanih potvrda“ te apelira da se poslove oko prijelaza vrši što brže. U tu je svrhu pri Ravnateljstvu za ponovu osnovan Vjerski odsjek. Prijelazi su dosegli najveće razmjere u jesen i zimu 1941./42., kada je pokatoličeno oko 240 000 pravoslavaca.⁴³

Vjerski su prijelazi djelomično zavisili i od svećenika i mjesnih ustaških vlasti koji su mogli blaže postupati prema svojim stanovnicima. Negdje je taj „obred“ vršen samo iščitavanjem molitvi, kao npr. u Požeškim Sesvetama. Tamo se svećenik Đuro Stehno ispričao pravoslavicima za ono što mora učiniti jer to nije njegova volja. Poslije molitve narod se razišao kućama. S druge strane, neka su kotarska i općinska poglavarstva vršila pritisak na pojedince i obitelji koje se nisu htjele pokatoličiti. Prijavljivali su ih višim vlastima i čak predlagali da ih se otpremi u logor.⁴⁴

Unatoč vjerskim prijelazima, egzistencija Srba u NDH bila je i dalje nesigurna. To posebno pokazuje izjava Mirka Puka, ministra pravosuđa i bogoštovlja, od 25. veljače 1942.: „NDH podupire akciju prelaza Grkoiztočnjaka na katoličku vjeru, jer je taj prelaz samo povrat prijašnjoj djedovskoj vjeri, te jer je državi poznato, da je iz toga hrvatskog elementa stvoreno naknadnom promičbom srpstvo. No koji ne želi iz bilo kojih razloga priznati ovo poviestno stanje, prosto mu stoji napustiti teritorij ove države!“⁴⁵

Neki su pravoslavni Srbi, posebice na području BiH, prelazili na islam, ali su bili diskriminirani. Ustaške su se vlasti pozivale na zakon iz 1906. g. kojim je u Hrvatskoj i BiH preobraćenje dopušteno samo na neku od legalno priznatih kršćanskih vjera, a ne na nekršćansku vjeru kao što je islam. Iako je protestantizam kršćanska vjera, Srbi koji su pokušavali prijeći na

⁴² Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, str. 174.

⁴³ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 175.

⁴⁴ Dane Pavlica, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, str. 18.

⁴⁵ *Ustaša – Dokumenti o ustaškom pokretu. Brzopisni zapisnici*, str. 192.

tu vjeru bili su u velikoj mjeri u tome sprječavani. To jasno pokazuje da su vlasti NDH podržavale samo prijelaze na rimokatoličku vjeru.⁴⁶

⁴⁶ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, str. 601.

3. IDEJA O HRVATSKOJ PRAVOSLAVNOJ CRKVI (HPC) I RAZLOZI NJEZINA OSNUTKA

3.1. Ideja o osnivanju HPC

U Saboru NDH vođena je rasprava o daljnjem rješavanju srpskog pitanja. Namjera da se ublaži teror nad Srbima bila je posebno motivirana sve bržim i većim rastom partizanskog pokreta na području Hrvatske i BiH. Zato je novi korak u politici NDH prema Srbima bila ideja o osnivanju HPC. Moguće je da su tu ideju potaknuli Nijemci. Naime, povjerenik Abwehra Artur Haeffner u izvješću od 14. lipnja 1941. ističe da Pravoslavna crkva u NDH „treba da dobije priznanje, koje joj je za sada uskraćeno, pod uvjetom da prestane da bude srpska nacionalna crkva i da se formira u skladu s nacionalnim karakterom hrvatske države“.⁴⁷ Prema povijesnim izvorima, začetnik ideje o takvoj crkvi bio je Eugen Kvaternik. Naime, kada je 3. prosinca 1861. bio na primanju kod hrvatskog bana, zapisao je u svoj dnevnik: „Natuknuh mu potrebu patrijarhata Hrvatske pravoslavne crkve“.⁴⁸ U jeku zanimanja za trijalistički preustroj Austro-Ugarske Monarhije Niko Bjelovučić predlagao je uspostavu dviju pravoslavnih crkava: jedne za Srbe, koja bi se i dalje zvala SPC, i druge za pravoslavne Hrvate, koja bi se zvala HPC. Čak je i Zemaljska vlada u Sarajevu 1915. g. bila sastavila nacrt zakona o Pravoslavnoj crkvi u BiH, u čijem nazivu ne bi bilo srpskog imena. Što se tiče ustaške vlasti, postoji informacija Danijela Crljena, jednog od njihovih vodećih ljudi, „da je bio usamljen kod predlaganja osnivanja HPC u veljači 1942. na tajnom sastanku pod predsjedanjem Mile Budaka“.⁴⁹ Bez obzira na vrijeme nastanka ideje o HPC, službeno ju je objavio Pavelić u Saboru NDH 28. veljače 1942., istaknuvši sljedeće: „Nije istina da hrvatska država nastoji, da pravoslavne prevede na katoličku vjeru. To nije politika. To je pušteno svakome na volju. (...) U pravoslavlje ne dira nitko, ali u hrvatskoj državi ne može biti SPC. Zašto? Zato, jer su svugdje na svijetu pravoslavne crkve nacionalne crkve. SPC je dio srpske države Srbije. (...) Ali ako crkvena organizacija nije internacionalna, ako je partikularna, onda može biti samo nacionalna hrvatska, samo takva koja u svome duhovnom životu vrši i uživa potpunu duhovnu slobodu, slobodu savjesti, ali u svim drugim stvarima mora biti pod nadzorom hrvatske države i njenih ovlasti“.⁵⁰

Pitanje konkretnog osnivanja HPC raspravljeno je u ožujku 1942. u Odboru za pravosuđe i bogoštovlje Sabora NDH. Istaknuto je da se ono pokreće na zahtjev samog Pavelića jer

⁴⁷ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 176.

⁴⁸ Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, str. 17.

⁴⁹ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 247.

⁵⁰ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Drugo, dopunjeno izdanje*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2012, str. 114.

predstavlja „vrlo važnu stvar iz političke strane“.⁵¹ Eugen Dido Kvaternik govori drugačije: „Na prvoj sjednici te nove inertne i nepotrebne ustanove postavio sam odmah problem naših odnosa sa Srbima. Svi su se prisutni članovi Vlade i predstavnici oružanih snaga složili u tome, da je došao prikladan čas, da se izgadi sukob sa Srbima. Dr. Pavelić je naglasio, da će kao prvo sredstvo pacifikacije uspostaviti Pravoslavnu crkvu. Ali, stvoreni zaključci ostali su na papiru. Pravoslavna crkva uspostavljena je kao Hrvatska pravoslavna crkva s čisto antikatoličkom tendencijom. Na njeno čelo stavljen je Rus, a ne Srbin. Bila je to, dakle, Rusko–hrvatsko–pravoslavna crkva, koja nije mogla privući Srbe. Ustvari, dr. Pavelić je trebao mjesec, da izbacit mrtvorodence – samo se zabavljao s ona četiri pravoslavna popa, i nakon tri mjeseca razgovora, pregovora i nadmudrivanja trijumfalno je izjavio: „Već sam ih sve međusobno posvadio!“⁵²

3.2. Razlozi osnivanja HPC

Osnutak HPC još izaziva pozornost povjesničara jer se ne mogu složiti oko pravih razloga za Pavelićevu odluku da se u proljeće 1942. započne sa stvaranjem posebne pravoslavne crkvene organizacije. Postoji nekoliko različitih, čak suprotstavljenih mišljenja. Tako Eugen Dido Kvaternik, Pavelićev bliski suradnik, a poslije oštri kritičar njegove politike tvrdi da je Pavelić osnovao HPC iz antikatoličkih pobuda: „Pavelić je u duši mrzio Crkvu, bez obzira o kojoj se vjeri radi. No, bilo ga je strah zbog progona Srba i pravoslavne vjere. On je, međutim, činio sve da se i u pogledu odnosa sa Crkvom dodvori Hitleru i Mussoliniju, koji su na Crkvu imali slične poglede“.⁵³ Slično je izjavio Ivan Meštrović prepričavajući razgovor s Pavelićem. Navodno mu je Pavelić rekao: „Ne treba Srbe siliti da se pokatoliče, kako neki misle. Briga mene za Katoličku crkvu. Neka se oni priznaju Hrvatima, pa ću i ja primiti pravoslavlje. Napraviti ćemo mi Hrvatsku pravoslavnu crkvu i dokrajčiti nesporazum“.⁵⁴ Kvaternik navodi da je Pavelić osnivanjem HPC „želio smekšati nadbiskupa Stepinca“. Kustošijanski župnik Vilim Cecelja, blizak nadbiskupu, tvrdio je „da je sam nadbiskup predlagao Paveliću osnivanje HPC“.⁵⁵ Neki opet smatraju da je HPC stvorena pod pritiskom Berlina. H. Helm je izjavio da bi stvaranje HPC u NDH „bilo dobrodošlo jer bi se njome oslabila nadmoćnost katoličkog klera“.⁵⁶ Nijemci su također smatrali da bi osnivanje HPC, davanje građanskih prava svim pravoslavicima

⁵¹ Fikreta Jelić–Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, str. 176.

⁵² Eugen Kvaternik, *Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko–talijanskih odnosa u Drugom svjetskom ratu*, u: *Hrvatska revija*, god. V., sv. 1., ožujak 1955., Buenos Aires, str. 69.

⁵³ Isto, str. 73.

⁵⁴ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1993, str. 321.

⁵⁵ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Biblioteka hrvatske povijesti, Naklada Pavičić Zagreb, 1996, str. 109.

⁵⁶ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 249.

donekle zaustavilo njihovo pridruživanje partizanima i četnicima i sve jače pružanje otpora.⁵⁷ Neki ugledni članovi HPC, kao Miloš Obrknežević i Savić Marković Štedimlija, tvrde da je sama SPC željela uspostavu HPC kao privremeno rješenje kako bi se spasilo što više srpskog pučanstva. Obrknežević je izjavio: „Preko metropolita Josifa koji je bio u vezi sa patrijarhom Gavrilom, patrijarh nam je poručio da treba da učinimo sve da se sredi i normalizuje stvar pravoslavlja u novoj hrvatskoj državi“.⁵⁸ Možda je tako govorio patrijarh, ali se SPC kao institucija s time nije složila. Naime, Sveti arhijerejski sinod SPC donio je još u svibnju 1942. odluku kojom se proglašava nezakonitost osnivanja HPC, te se ona treba smatrati šizmatičkom.⁵⁹ Neki, opet, smatraju da je Pavelić iskreno želio da se srpsko pitanje riješi na najbezbolniji način, pa je ostvario vlastitu zamisao o HPC.⁶⁰

Analizirajući sva ta tumačenja, može se zaključiti da je glavni razlog osnutka HPC bila unutarnja politička i vojna situacija. Politikom represije, progona i vjerskih prijelaza nije se postiglo mnogo. Dizali su se narodni ustanci, jačao je partizanski pokret, Srbi su u sve većem broju pružali otpor režimu odlazeći partizanima ili četnicima. Stoga je trebalo pronaći novo rješenje srpskog pitanja. Trebalo je „smiriti“ pravoslavno stanovništvo, što bi vrlo pozitivno utjecalo na stanje u zemlji. Autokefalna Pravoslavna crkva u Hrvatskoj označila bi početak nove politike, a time bi ujedno prestale represije, progoni i vjerski prijelazi. Nema sumnje da su pritom važan čimbenik bili javniji ili skriveniji, glasniji ili tiši prosvjedi raznih kulturnih i crkvenih krugova i pojedinaca (a i vojno-obavještajnih krugova) protiv nehumane, kontraproduktivne politike prema pravoslavnom stanovništvu u NDH. Isto se tako ne može zanemariti činjenica da su i Nijemci imali svoje interese u smirivanju situacije u NDH, pa su stoga na neki način „sugerirali“ osnivanje Autokefalne pravoslavne crkve za pravoslavno stanovništvo.

⁵⁷ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 109.

⁵⁸ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 249.

⁵⁹ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 366.

⁶⁰ Isto, str. 109.

4. USPOSTAVA HPC

4.1. *Nacrt zakonske odredbe o pravnom položaju pripadnika Istočne crkve u NDH*

Krajem ožujka 1942. izrađen je *Nacrt zakonske odredbe o pravnom položaju pripadnika Istočne crkve u NDH*. Njime je predviđeno da se Srbi smatraju „privremeno državnim pripadnicima NDH“. Znatno je prostor posvećen Srbima koji žele iseliti iz NDH (uglavnom se mislilo na Srbiju) pa im se daju relativno povoljni uvjeti za iseljenje (mogu npr. ponijeti pokretnu imovinu, a nepokretnu će otkupiti država). Glede Srba koji žele ostati u zemlji *Nacrtom* se predviđa „priznanje pravnog položaja državljanina“ onima koji bi primili hrvatsku nacionalnost, dok bi se za one koji bi se i dalje osjećali Srbima donijela posebna zakonska odredba. Ističe se da je srpsko pitanje veoma važno za „podpuni unutarnji mir u NDH jer glavni uzroci nespokojstva i otvorenih pobuna leže u činjenici što u NDH stotinama tisuća ljudi nije državnim zakonom određen pravni položaj“.⁶¹

Nacrt precizira položaj Srba koji se ne bi odrekli svoje nacionalnosti: „To bi bila jedna od najlošijih kategorija državnih pripadnika s ograničenjima u pravima i imovini. O svojim vjerskim stvarima ovakovi će se imati sami brinuti, jer će njihova vjera biti eventualno samo trpljena, a nositi će i odgovarajući naziv, dok ne izumre“.⁶²

Iz *Nacrta* se vidi da ustaške vlasti zapravo nisu bile voljne izvršiti radikalnije promjene u dotadašnjem položaju Srba. Dapače, i sam je *Nacrt* izgledao radikalno. Nije se ni pristupilo njegovoj kompletnoj realizaciji iz straha da pokušaj definiranja pravnog položaja Srba ne utječe kvalitetnije na njihovo dotadašnje stanje. Vinko Krišković, član Odbora za pravosuđe i bogoštovlje, istaknuo je bitan problem: „Kako znadete, pravoslavne su crkve porušene, svećenika nema, pa se mora dobro promisliti kako će se to što prije riješiti. (...) Naime, stvarno bi se zapravo osnovala samo jedna pravoslavna občina. U početku. I u budućnosti toga valjda više neće biti“.⁶³

⁶¹ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, str. 176.

⁶² Isto, str. 176.

⁶³ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 126.

4.2. Problemi sa svećenstvom

Jedan od glavnih preduvjeta za stvaranje HPC trebalo je biti svećenstvo kao nositelj njezine organizacije. Spomenuti Krišković bio je u pravu. Većina pravoslavnih crkava u NDH bila je uništena, popaljena i razorena. Prema podacima Komesarijata za izbjeglice u Nedićevoj Srbiji, do osnutka HPC bilo je uništeno 255 različitih pravoslavnih objekata koji su prije rata pripadali SPC.⁶⁴ Posebno su stradali pravoslavni svećenici. Mnogi su ubijeni, a u srpnju i kolovozu 1941. većina je preživjelih svećenika uhićena i sa svojim obiteljima odvedena u logor u Capragu. Odande ih je najveći dio iseljen u Srbiju.⁶⁵ Osnivajući HPC, ustaše su mogli dobiti oslonac tek u malobrojnim pojedincima, tj. onim pravoslavnim svećenicima koji su izbjegli teror kao pripadnici drugih nacionalnosti (Rusini, Crnogorci) ili Srbima koji su se iz osobnih ambicija dodvoravali ustaškom režimu. Osim toga, ni ustaška vlast nije bila posebno zainteresirana za prihvaćanje pravoslavnog svećenstva preko kojega bi se stvarala HPC kao šira i čvršća organizacija. Paveliću je HPC bila potrebna kao tobožnja manifestacija „naklonosti“ prema Srbima. U političkom je pogledu buduća HPC trebala iz svijesti vjernika potisnuti SPC. Želeći razbiti SPC na području NDH kao instituciju, ustaše baš nisu bili voljni graditi i razvijati novu instituciju kao nositelja pravoslavlja.⁶⁶

4.3. Zakonska odredba o HPC

Unatoč nedostatku pravoslavnih svećenika, vlasti NDH pošle su korak dalje. Pavelić je 3. travnja 1942. u ime Vlade izdao *Zakonsku odredbu o HPC*. U Odredbi se ističe da je ta Crkva autokefalna, a njezino se ustrojstvo i djelokrug uređuju Ustavom koji potvrđuje Poglavnik NDH (Ustav je donesen dva mjeseca kasnije, op. Z. J.). Provedba *Zakonske odredbe* povjerava se ministru pravosuđa i bogoštovlja.⁶⁷

List *Nova Hrvatska* objavio je vijest: „Danas u 12 sati primio je Poglavnik predstavnike crkvene občine Hrvatske pravoslavne crkve u Zagrebu, i to g. g. svećenika Vasu Šurlana, umirovljene činovnike Petra Lazića i Teodora Vukadinovića i priradnika Dušana Jakića. Poglavnik je predstavnike crkvene občine zadržao u duljem razgovoru, u kome su dotaknuta pitanja što skorijeg donošenja Ustava, te svega ostaloga potrebnog za provođenje crkvene organizacije u cijeloj zemlji“.⁶⁸

⁶⁴ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 126.

⁶⁵ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, str. 177.

⁶⁶ Isto, str. 178.

⁶⁷ *Narodne novine*, br. 23., 07. 04. 1942., str. 1.

⁶⁸ *Nova Hrvatska*, 09. travnja 1942., Zagreb, str. 3.

Osnovna zadaća koja je stajala pred HPC bio je njezin Ustav, okupljanje svećenika koji bi vodili Crkvu te pronalaženje pogodne osobe koja bi mogla stajati na čelu HPC – mitropolita ili možda patrijarha.

4.4. Nastanak Ustava HPC

Još od Pavelićeve najave osnutka HPC 28. veljače 1942. raspravljalo se o organizacijskom ustrojstvu buduće Crkve. Vlasti nisu htjele razgovarati neposredno s predstavnicima SPC i veza sa zamjenikom srpskog patrijarha Josifom Cvijovićem (patrijarh Gavrilo Dožić bio je u Njemačkoj u internaciji) uspostavljena je preko bivšeg službenika i dugogodišnjeg savjetnika u središtu patrijaršije Miloša Obrkneževića. Njega je Pavelić primio tri puta kao pregovarača pa su razmatrali i pisali nacrt budućeg Ustava HPC.⁶⁹ Obrknežević o tome govori: „Prvi je sastanak trajao 3 ½ časova i tom se prilikom diskutovao Ustav HPC, koji sam napisao po primeru Ustava SPC od 16. XI. 1931., uglavnom zamenivši referencije na prijašnju državu, vlast i nacionalnost sa novom državom, vlasti i nacionalnosti. Dva sledeća sastanka bile su uglavnom razne dalje ispravke i razgovori o kandidatima koji bi hteli preuzeti najviše jerarhijsko mesto. (...) Ja sam ustrajao na legalnim i kanonskim aspektima i u tome mi se zadovoljilo. Interes dr. Pavelića je bio skoncentrisan uglavnom na jezičke i simboličke stvari, obzirom da ja nisam dostatan poznavao hrvatski književni jezik i pravopis i hrvatsku istoriju“.⁷⁰

Po Obrkneževićevim tvrdnjama, Ustav HPC bio je jednostavno prepisani ustav SPC s primjerenim preinakama, ponajviše jezičnima, „što isključuje bilo kakvo miješanje civilne vlasti u njegovu izradbu“.⁷¹ To proturječi tvrdnji F. Jelić–Butić da je „Ustav HPC bio formuliran tako da što više posluži kao instrument politici ustaškog vodstva i Pavelića prema Pravoslavnoj crkvi“.⁷² Veljko Đurić tvrdi da je „prema nekim izvorima, tekst Ustava kontrolisao lično Pavelić“.⁷³ Teško je utvrditi koliko je Pavelić kontrolirao zakonske i kanonske činjenice u tekstu Ustava, ali je gotovo neosporno da je vršio izvjesne jezične intervencije, uglavnom glede tuđica (prvenstveno srbizama).⁷⁴

⁶⁹ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2007, str. 175.

⁷⁰ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 160.

⁷¹ Isto, str. 160.

⁷² Fikreta Jelić–Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, str. 177.

⁷³ Veljko Đurić, *Ustaše i pravoslavlje. Hrvatska pravoslavna crkva*, Beletra, Beograd, 1989, str. 163.

⁷⁴ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 160.

4.5. Sadržaj Ustava HPC

Ustav HPC potpisan je 5. lipnja 1942., a njime se određuje njezin pravni položaj i razrađuje organizacija. HPC ima „dostojanstvo patrijarhije“, a na čelu joj se nalazi patrijarh. Sjedište HPC je u Zagrebu, a ona je episkopalna. U upravnom se pogledu dijeli na eparhije, arhijerejska namjesništva i parohije (župe). Na čelu eparhija su episkopi. Područje NDH podijeljeno je u četiri eparhije: zagrebačku (sjedište u Zagrebu), brodsku (Bosanski Brod), petrovačku (Bosanski Petrovac) i sarajevsku (Sarajevo). Ostali službenici HPC su arhijerejski namjesnici (nadžupnici) i parosi (župnici). Prema Ustavu, HPC dobiva izvjesne povlastice. Njezine službenike plaća država kao državne činovnike, a HPC kao institucija prima trajnu pomoć iz državnog proračuna. Patrijarh se bira između episkopa putem posebnog izbornog sabora koji saziva poglavnik (što zapravo znači da on imenuje vrhovnog poglavara HPC), a on isto tako ima znatnog udjela u imenovanju episkopa. Patrijarh i episkopi, kao i sve druge vjerske osobe koje se nalaze u vjerskoj službi, polažu posebnu prisegu vjernosti NDH i poglavniku. Ustav posebno razmatra ulogu crkvenih sudova te govori o crkvenoj nastavi s tendencijom obrazovanja hrvatskog pravoslavnog svećenstva.⁷⁵

4.6. Mitropolit Germogen

Đoko Slijepčević piše: „Paveliću je bilo lakše donositi zakonske odredbe o osnivanju HPC i njezinom administrativnom uređenju, jer je sve to zavisilo od njega, nego pronaći jerarhiju za tu crkvu“.⁷⁶ Tražiti takve osobe među višim svećenstvom bilo je gotovo beznadno. Od sedam eparhija SPC, koliko ih je nakon 10. travnja 1941. bilo na području NDH, „sve su na ovaj ili onaj način bile obezglavljene“.⁷⁷ Niže je svećenstvo dijelom poubijano i dijelom prognano u Srbiju ili po zatvorima i logorima.

Pavelić je ipak uspio pronaći pročelnika za svoju HPC. To je bio mitropolit Novomoskovski Grigorij Ivanovič Maksimov Germogen. Bio je rodom iz Kubana u Rusiji, nekada profesor bogoslovlja u Saratovu, a u vrijeme Prvog svjetskog rata izabran je za arhiepiskopa Jekaterinoslavskog i mitropolita Novomoskovskog. Tijekom Revolucije napustio je Rusiju te boravio neko vrijeme u Grčkoj na Atosu. Na područje Jugoslavije došao je 1922. g. i smjestio se u manastir Hopovo u Srijemu. Bio je član Sv. Sinoda Ruske zagranice crkve te jedan od osnivača Bratstva ruske pravde.⁷⁸ Premda je po Ustavu HPC na čelu Crkve trebao biti

⁷⁵ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 341.

⁷⁶ Đoko Slijepčević, *Istorija Srpske pravoslavne crkve II.*, Deutsches Verlag, Muenchen – Koeln, 1971, str. 246.

⁷⁷ Isto, str. 246.

⁷⁸ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Drugo, dopunjeno izdanje*, str. 131.

patrijarh koji bi imao suglasnost Vaseljenskog patrijarha Carigradskog, Germogen je ustoličen samo kao mitropolit zagrebački, a ne kao patrijarh HPC. Patrijarhstvo je trebalo riješiti poslije rata. Takvo je rješenje predložio sam Germogen – dapače, to je bio njegov uvjet za prihvaćanje titule zagrebačkog mitropolita. Takvo je stajalište navodno zauzeo i patrijarh SPC Gavrilo u njemačkom zatočeništvu.⁷⁹

Zašto je Pavelić izabrao baš Germogena? Prvo, ustaše nikada nisu dirali ruske emigrante, a pogotovo nekoga poput Germogena tko je već imao čast mitropolita. Već je rečeno da su pravoslavni svećenici u NDH bili malobrojni, a po Milošu Obrkneževiću, „visoka sveštena lica Srbi još su trebali da prebole traumu nove države i novog stanja, dok oni mlađi koji su se brzo prilagođavali novim prilikama nisu mogli da dođu u obzir iz očiglednih razloga njihove mladosti i pomanjkanja iskustva“.⁸⁰ Navodno je Germogen prihvatio taj položaj samo iz vjerskih i humanih razloga. Znao je da zbog svoje starosti vjerojatno neće doživjeti čast patrijarha, kao i da bi ona trebala pripasti pravoslavnom svećeniku iz Hrvatske.⁸¹

O mogućem izboru Germogena za mitropolita obavljani su razgovori s više pravoslavnih crkava. Kontaktirane su Rumunjska, Grčka i Bugarska pravoslavna crkva te Vaseljenska patrijašija u Carigradu. Neslužbeno su također bili obaviješteni srpsko-pravoslavni patrijarh Gavrilo Dožić i njegov zamjenik mitropolit Josif Cvijović. Patrijarh Dožić bio je protiv Germogenovog naslova patrijarha, a za naslov mitropolita. U tome mu je udovoljeno.⁸²

Osim Odbora pravoslavaca (Petar Lazić, Vaso Šurlan, Teodor Vukadinović, Dušan Jakić), Germogenovim bliskim suradnicima imenovani su tajnik Miloš Obrknežević, Joso Cvijanović – zadužen za crkvena pitanja, Jevgenij Ježinski – za bogoslužje te Savić Marković Štedimlija koji je ujedno uređivao glasilo HPC, *Glas pravoslavlja*.⁸³

4.7. Ustoličenje Germogena

Ustoličenje mitropolita Germogena obavljeno je 7. lipnja 1942. u pravoslavnoj crkvi Svetog Preobraženja u Zagrebu. Ministar seljačkog gospodarstva Jozo Dumandžić održao je govor i pročitao odredbu poglavnika Pavelića o imenovanju Germogena za mitropolita zagrebačkog.⁸⁴ U svom prvom govoru Germogen je, između ostaloga, izjavio: „Zahvalna je moja smjernost Upravitelju svjetova i vjekova, koji me je podigao s voda slavnog mirnog Dona, sa

⁷⁹ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 254.

⁸⁰ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 138.

⁸¹ Isto, str. 138.

⁸² Isto, str. 193.

⁸³ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 254.

⁸⁴ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 2007, str. 131.

Iztoka Europe, iz velike Rusije, da u mojim starim godinama ovdje na obali Save u Zagrebu, ovom starom gradu slavne prošlosti i sjajne budućnosti, vozglavim najmladju pomestnu Pravoslavnu crkvu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, kao postavljeni prvi pravoslavni mitropolit zagrebački u Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi, zahvaljujem se Poglavniku i zaričem se, da ću svim mojim silama nastojati za slavu Boga, za Dom i za Poglavnika. Amin.“⁸⁵ Nakon toga je služio svoju prvu misu kao zagrebački mitropolit.

List *Hrvatski narod* od 8. lipnja 1942. komentira: „I svećenstvo i vjernici izricali su svoje zadovoljstvo i sreću, što je Poglavnik ostvario njihovu vjersku težnju, osnutkom samostalne, autokefalne HPC. Vjernici su s oduševljenjem primili posebnu pažnju Poglavnika prema Hrvatima pravoslavne vjere i prema HPC, koja se očitovala u daru križa i biele kamilavke prvom arhijereju HPC i prvom mitropolitu zagrebačkom Germogenu“.⁸⁶

Sutradan, 8. lipnja 1942. Germogen je, u skladu s Ustavom HPC, položio prisegu pred poglavnikom, u velikoj Jelačićevoj dvorani Poglavnikovog Dvora na Markovom trgu, u nazočnosti predstavnika Vlade i drugih dužnosnika. Znakovito je kako je tim povodom, ogorčen Pavelićevim naglašeno srdačnim odnosom prema Germogenu, reagirao nadbiskup Stepinac. Svom prijatelju, kustošijanskom župniku Vilimu Cecelji, rekao je: „I ono u svibnju ga je tako primio. Mene nikad nije tako dočekao. Štaviše, koji puta su me vojnici htjeli i pretražiti kad sam dolazio gore. Kao, tobože, ne znaju tko sam. A patrijarha dočekivaju s počasnom četom. I to je onda hrvatski poglavnik. A kad sam ja predlagao osnivanje HPC, onda nije valjalo. Sad, kada su slomili zube, htjeli bi se pokazati političarima“.⁸⁷

4.8. Odnos Katoličke crkve u NDH prema pravoslavcima i osnutku HPC

U sagledavanju odnosa Katoličke crkve prema pravoslavcima u NDH oduvijek su kamen spoticanja bili vjerski prijelazi. Iako postoje tvrdnje da je ustaška politika pokatoličavanja pravoslavaca vršena u potpunom suglasju s vrhovima klera, zapisnici Biskupske konferencije iz studenog 1941. pokazuju da su se katolički biskupi opirali ustaškim pritiscima za nasilno pokatoličavanje. U Rezoluciji Biskupske konferencije navedeno je: „U Katoličku crkvu mogu se primiti samo oni, koji bez svake sile, potpuno slobodnom voljom prelaze iz unutarnjeg uvjerenja o istinitosti katoličke vjere i koji su u cijelosti udovoljili crkvenim propisima“.⁸⁸ Tom je prilikom Paveliću upućena predstava u kojoj se prosvjeduje protiv zločina prema pravoslavcima. U

⁸⁵ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 154.

⁸⁶ *Hrvatski narod*, br. 103., 08. 06. 1942., str. 1.

⁸⁷ Ivan Košutić, *49. Mjeseci NDH. Rađanje, život i umiranje jedne države. Prva knjiga 25. III. 1941. – 10. IV. 1943.*, Stručna i poslovna knjiga d.o.o., Zagreb, 1997, str. 335.

⁸⁸ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 2007, str. 112.

prosvjedu se ističe: „Neka im se ne samo zajamče, nego i dadu sva građanska prava i osobito pravo osobne slobode i pravo vlasništva. Neka se najstrože zabrani svaki nezakoniti postupak protiv osobne slobode i svojine grkoistočnjaka, a neka se izriču nad njima kazne kao i nad drugim građanima samo nakon provedenoga postupka. U prvom redu neka se najstrože kazni svaka privatna akcija (znači li to da bi odobrili svaku takvu *službenu* akciju? – op. Z. J.) za rušenje grkoistočnih crkava i otuđivanje njihova vlasništva“.⁸⁹

Biskupi su odbijali ustaške naredbe da pravoslavni ne smiju biti primljeni među *grkokatolike*. (Naime, Vatikan je u listopadu 1941. u uputama Biskupskoj konferenciji savjetovao da se oni koji se žele obratiti upute na grkokatoličke župe). Biskupi su se općenito protivili miješanju države u vjerske prijelaze. Nadbiskup Stepinac uputio je svećenicima instrukciju u kojoj ističe crkvene zakone po kojima nitko ne smije biti primljen u Katoličku crkvu dok nije uvjeren da to želi. U sljedećoj instrukciji kaže: „Kad dođu k vama osobe židovske ili pravoslavne vjeroispovijesti, koje se nalaze u smrtnoj opasnosti, pa zažele konvertirati na katolicizam, primite ih, da spasite ljudske živote. (...) Uloga je i zadaća kršćana u prvom redu spasiti ljude“.⁹⁰

Zanimljivo je, iako o tome nije puno pisano, da je Katolička crkva ponekad imala problema glede prijelaza pravoslavnih na katoličanstvo od strane samih pravoslavaca. Ante Pavelić ističe: „Neki su bili vrlo revni, žurilo im se da postanu katolici, pa su se znali i prietiti crkvenim službenicima, koji su prema dobivenim instrukcijama morali paziti tko i zašto kani ostaviti pravoslavlje. U bezbroj slučajeva bili su prisiljeni duhovni poglavari Katoličke crkve tražiti od građanskih i vojničkih oblasti, pa čak i od mene osobno, da se zaštiti život pojedinih katoličkih svećenika, koji su znali ugroziti oni, kojima se žurilo da pravoslavlje zamijene katolicizmom“.⁹¹ Koliko god ova tvrdnja zvučala sarkastično, nadbiskup Stepinac je na suđenju 3. listopada 1946. objašnjavao da bi u slučaju da je odbijao molbe za prijelaz ili odugovlačio bio napadan i od katolika i od pravoslavaca što nije ubrzao njihovo primanje u Katoličku crkvu.

Stepinac se odmah po proglašenju NDH počeo kod vlasti zauzimati za progonjene Srbe i protiv terora nad njima – najprije u razgovorima i pismima ustaškim dužnosnicima, a zatim i javnim prosvjedima. Prosvjedovao je protiv nasilja te rasne i vjerske nesnošljivosti. 14. svibnja 1941. pisao je Paveliću: „Ovaj čas sam primio vijest, da su ustaše Glini postrijeljali bez suda i istrage 260 Srba. Ja znam, da su Srbi počinili teških zločina u našoj domovini u ovih dvadeset

⁸⁹ Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, str. 73.

⁹⁰ Hrvoje Matković, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, str. 112.

⁹¹ Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, str. 146.

godina vladanja. Ali smatram ipak svojom biskupskom dužnošću, da podignem glas i kažem, da ovo po katoličkom moralu nije dozvoljeno, pa Vas molim, da preduzmete najhitnije mjere, na cijelom teritoriju NDH da se ne ubije ni jedan Srbin, ako mu se ne dokaže krivnja radi koje je zaslužio smrt. Inače mi ne možemo računati na blagoslov neba, bez kojega moramo propasti“.⁹²

Mostarski biskup fra Alojzije Mišić uputio je 30. lipnja 1941. poslanicu u kojoj je osudio pokolje, pljačku i druga nasilja ustaša nad Srbima u Hercegovini. Fra Dominik Mandić upozorio je u srpnju 1941. nadbiskupa Stepinca „da učini sve da se odustane od istjerivanja Srba iz hrvatskih zemalja. (...) To bi se moglo strašno osvetiti hrvatskom narodu i Katoličkoj crkvi u našim krajevima“.⁹³ Stepinac je često osobnim intervencijama, ponekad i uz pomoć predstavnika Sv. Stolice, uspijevaio spasiti progonjene pojedince i skupine.

Katoličkoj bi se hijerarhiji moglo prigovoriti što je uopće raspravljala o vjerskim prijelazima jer je znala da je to bila nemoralna odluka državne vlasti. Ipak, to treba sagledati u cjelokupnom povijesnom kontekstu. Vodstvo Katoličke crkve našlo se pred dilemom: je li bolje suprotstaviti se vlastima bez rasprave o vjerskim prijelazima i tako joj omogućiti uništenje brojnih ljudskih života ili ih pokušati spasiti uspostavljanjem „crkvenih pravila igre“?⁹⁴ Crkva je, očito, prihvatila drugo rješenje.

Zbog toga je Crkva mogla podržati odluku o osnivanju HPC, no teško je reći koliko je (i je li) sama utjecala na nju. Zanimljiva je tvrdnja Vilima Cecelje kako on zna da je nadbiskup Stepinac „predlagao poglavniku da osnuje HPC i pusti pravoslavce na miru, jer će biti pokorni građani, kako su bili za vrijeme Austrije“.⁹⁵ Ponovio je riječi koje je Stepinac izrekao povodom Pavelićevog sastanka s Germogenom u svibnju 1942.: „A kad sam ja predlagao osnivanje HPC, onda nije valjalo“.⁹⁶ Navodno je Pavelić odgovorio da će on to pitanje riješiti na svoj način.

⁹² Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918 – 2008*, Liber, Zagreb, 2008, str. 232.

⁹³ Isto, str. 232.

⁹⁴ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 243.

⁹⁵ Ivan Mužić, *Pavelić i Stepinac*, str. 48.

⁹⁶ Ivan Košutić, *49. Mjeseci NDH. Rađanje, život i umiranje jedne države. Prva knjiga 25. III. 1941. – 10. IV. 1943.*, str. 335.

5. TROGODIŠNJE DJELOVANJE HPC

Različiti autori različito vrednuju postojanje i djelovanje HPC u trima ratnim godinama. Ipak, moglo bi se općenito utvrditi:

Odmah po proglašenju Ustava HPC imenovan je odbor za njegovu provedbu. Donijeto je i više pravnih propisa: *Propisnik o dužnostima i načinu poslovanja crkveno-obćinskih upravnih odbora HPC*, *Privremena bračna pravila HPC*, kao i *Propisi o materijalnom položaju svećenika i Crkve*. Osiguranje materijalnih uvjeta za djelovanje HPC bio je poseban problem. Dotadašnja su imanja SPC odmah po osnutku NDH bila oduzeta pa je sav teret financiranja nove Crkve pao na državni proračun. (Pošto je ranija imovina SPC postala državnim prihodom, vjerojatno su se iz njega alimentirala sredstva za HPC).⁹⁷

U svibnju 1943. Germogen je zatražio od državnih vlasti dio imovine ukinute SPC jer nije želio da Crkva toliko ovisi o državi. Dobio je odgovor „da država nije u mogućnosti da daje mitropoliji na uživanje bilo kakvo imanje Grkoiztočne crkve, jer tim imanjima upravljaju razna ministarstva, a od prihoda te imovine naplaćuju se službenici HPC“.⁹⁸

Svećenici su od države primali plaću, a određena im je i novčana pomoć. Djelatni pravoslavni svećenici primali su pomoć od 3 000 kn mjesečno te dodatak za stanarinu od 300 kn mjesečno. Njihovim udovicama stalno nastanjenima u Zagrebu, Sarajevu i Dubrovniku isplaćivano je mjesečno po 1 500 kn, a u ostalim mjestima po 1 200 kn. Oženjeni djelatni i umirovljeni svećenici imali su pravo na doplatak za ženu od 600 kn. Za dijete od 14 godina naplaćivalo se 500 kn, a do 20 godina 400 kn. Za djecu do 25 godina ako su pohađali visoku školu pravoslavno je svećenstvo dobivalo 500 kn mjesečno.⁹⁹ 1944. g. primala je redovitu potporu 81 udovica pravoslavnih svećenika, 42 supruge te 38 siročadi koja su ostala bez oca svećenika.¹⁰⁰

Materijalna oskudica, ali i razaranja vjerskih objekata, stvarali su svećenicima i Crkvi velike probleme, osobito 1942., kada je trebalo održavati službu Božju. Treba napomenuti da su brigu o obnavljanju crkvenih organizacija vodili organi MUP-a. To se odnosilo i na popravljanje srušenih ili oštećenih vjerskih objekata. Otvaranje crkava bilo je praćeno osnivanjem župa (parohija). Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja uputilo je, po osnutku HPC, okružnicu o načinu

⁹⁷ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 289.

⁹⁸ Isto, str. 291.

⁹⁹ Ivan Košutić, *49. Mjeseci NDH. Rađanje, život i umiranje jedne države. Prva knjiga 25. III. 1941. – 10. IV. 1943.*, str. 376.

¹⁰⁰ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 293.

osnivanja župa, koja je kasnije dopunjavana različitim uputama. Najvažnija se promjena odnosila na obvezu da parohije primaju vjernike u crkvenu organizaciju, a ne više državna vlast, kao u početku. Zahtjeve za stvaranje župa i otvaranje crkava podnosili su stanovnici pojedinih naselja, pravoslavni vjernici.¹⁰¹ Propisani su i uvjeti koje treba ispuniti da bi netko mogao postati članom HPC. Njoj su pristupali pojedinci i obitelji na temelju molbe podnesene gradskim poglavarstvima, odnosno kotarskim oblastima. To je bio dugotrajan postupak pa su se molbe kasnije podnosile nadležnom parohu.¹⁰²

HPC kao državna crkva redovito je obilježavala državne i vjerske praznike. Državni blagdani bili su 10. travnja kao Dan osnutka NDH i 20. lipnja kao Dan narodnih žrtava. Pravoslavni blagdani bili su: Nova godina (1. siječnja), Bogojavljenje ili Sveta tri kralja (6. siječnja), Blagovijest (25. ožujka), Uskrs (dva dana), Spasovdan i Duhovi (dva dana), Velika Gospojina (15. kolovoza) i Božić (25. i 26. prosinca).

¹⁰¹ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 294.

¹⁰² Isto, str. 297.

6. VJERSKA NASTAVA I TISAK

Odmah po osnutku HPC poduzeti su koraci za uvođenje vjeronauka u školama za učenike pravoslavne vjeroispovijesti. Iako se pokazalo da je njihov broj premalen, pristupilo se organiziranju nastave na dobrovoljnoj osnovi. Nastavu su vodili pravoslavni svećenici. Međutim, nedostajali su vjeronaučni udžbenici. Oni stari, iz Kraljevine Jugoslavije, bili su zabranjeni, kao što je odredbom iz 1941. bila zabranjena ćirilica kojom su tiskani. Zato se vjerojatno pribjelo improvizacijama i prekrajanju starih udžbenika, sada tiskanih latinicom. Iz njih su, dakako, morali biti izbačeni svi sadržaji koji nisu bili u skladu s ustaškim ideološkim standardima. Za vjeronauk su napisane i nove molitve.¹⁰³

Germogen je nastojao osnovati i više bogoslovne škole. Pismom od 25. ožujka 1943. zatražio je od Ministarstva pravosuđa i bogoštovlja dopuštenje za osnivanje Bogoslovnog fakulteta, moleći za to novčana sredstva.¹⁰⁴ Odgovoreno mu je da za to nema raspoloživih zgrada, a ni dovoljno stručno osposobljenih predavača. Stoga je HPC rješenje za školovanje bogoslova potražila u inozemstvu, pri čemu je naišla na susretljivost Bugarske pravoslavne crkve.¹⁰⁵

Nakladnička djelatnost HPC nije bila bogata, što je i razumljivo obzirom na prilike u kojima je nastala i djelovala. Objavljivani su kalendari, knjižice s molitvama i list *Glas pravoslavlja*. U uvodnom broju toga lista uredništvo ističe: „Posebno molimo sve pravoslavne svećenike, da nam šalju s vremena na vrijeme, iscrpne izvještaje o prilikama u njihovim parohijama i o vjerskom i crkvenom životu u njihovom kraju“.¹⁰⁶ U listu su, između ostalih, objavljeni i ovi članci: *Poglavnik o pravoslavlju*, *Znameniti Hrvati pravoslavne vjere* (br. 1.), *Zadaća Srba u Madjarskoj*, *Četnička zlodjela* (br. 2.), *Organizacija i rad komunizma* (br. 3.), *Pravoslavni vojnici u službi domovine* (dvobroj 3 – 4), *Grčki mitropolit o boljševizmu* (br. 6.), *Skrb za svećenički pomladak* (dvobroj 7 – 8), *Četništvo je otkrilo karte* (dvobroj 10 – 12), *Beogradsko shvaćanje bratstva* (br. 13.). Posljednji broj *Glasa pravoslavlja* objavljen je na Uskrs 1945., a posljednji tekst je vrlo znakovit: „Uslied tehničkih poteškoća i nepredvidljivih zaprieka list će izlaziti na četiri stranice do poboljšanja uslova za obsežnije izdavanje“.¹⁰⁷

Krajem 1942. objavljen je prvi *Pravoslavni kalendar* za 1943. g., ponajviše zahvaljujući već spomenutom Saviću Markoviću Štedimliji, Hrvat u Crne Gore. U tom su kalendaru

¹⁰³ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 316.

¹⁰⁴ Isto, str. 314.

¹⁰⁵ Isto, str. 315.

¹⁰⁶ Isto, str. 331.

¹⁰⁷ Isto, str. 338.

objavljeni tekstovi o ustaškom pokretu (doduše, samo u prvom broju). Kasnije takvih tekstova nije bilo jer nisu bili primjereni takvoj publikaciji. Objavljivani su razgovori s vjerskim dužnosnicima, pripovijetke, poezija, prilozi o gospodarstvu, povijesti emigracije, Germogenove poslanice, Pavelićeve izjave o HPC itd. Ne može se zanemariti činjenica da su ti listovi, iako po svojoj vokaciji vjerske publikacije, bili prilično politizirani i vrlo blagonakloni ustaškoj vlasti. Jedino u knjižicama molitava nije bilo politički intoniranih tekstova.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 339.

7. SLOM NDH I PRESTANAK RADA HPC

7.1. Uhićenje i smrt Germogena

Slomom NDH, ulaskom partizanskih jedinica u Zagreb i uspostavom nove vlasti završila je s radom i HPC. Prema dostupnim podacima, najveći broj pravoslavnih svećenika koji su sačinjavali svećenstvo HPC uhićen je u Zagrebu te pritvoren u zatvorima Odjeljenja za zaštitu naroda (OZN-e). Istraga nije dugo trajala pa je već 29. lipnja 1945. održano prvo suđenje pred Vojnim sudom Komande grada Zagreba. Germogen je optužen za „primanje položaja, imena i naslova mitropolita zagrebačkog, kasnije tzv. HPC stvorene po zločincu Paveliću, zbog nasilnog prevođenja i tjeranja Srba u članstvo tzv. HPC, za raspirivanje nacionalne, rasne i vjerske mržnje te održavanje tijesnih političkih i prijateljskih veza s vrhovnim funkcionerima okupatora“.¹⁰⁹ Presuda je donesena „u ime naroda Jugoslavije“. Germogen je osuđen na smrt strijeljanjem. Tako su prošli i njegovi najbliži suradnici: Spiridon Mifka, Serafim Kupčevski, Petar Lazić i mnogi drugi.

Neki dužnosnici HPC smatraju da pravog suđenja Germogenu, s detaljnijim provjeravanjem činjenica i svjedocima, nije ni bilo. Miloš Obrknežević piše: „Presveti Germogen, već u 85. godini života, nije se povlačio na Zapad u vreme svršetka rata i nestanka NDH. Bio je uhapšen u maju 1945. od novih partizanskih vlasti i vrlo brzo ubijen. (...) Od ovde (u njegovoj knjizi, op. Z. J.) napomenutih istaknutih sveštenika HPC koji nisu uspjeli da izbegnu svi su bili izloženi teškim progonima i takoreći svi su izgubili živote“.¹¹⁰

7.2. Kraj HPC

U Pravoslavnoj crkvi Sv. Preobraženja u Zagrebu, u *Protokolu prelaza pravoslavne eparhije zagrebačke*, postoji bilješka od 10. lipnja 1945.: „Sa danom oslobođenja Zagreba (8. maja 1945.) prestala s uredovanjem Hrvatska pravoslavna crkva, a danom 10. juna 1945. god., dati ponovo otvaranje i posvećenje hrama Sv. Preobraženja Gospodnjeg u Zagrebu, nastavljeno sa zvaničnim uredovanjem srpsko-pravoslavne uprave Parohije zagrebačke i to sa novim rednim brojem i pismom ćirilicom. U Zagrebu, 10. juna 1945. – Srp. prav. par. jerej Ilija Ćuk, v.d. paroha zagrebačkog“.¹¹¹

Što se tiče SPC, Sveti je Arhijerejski Sinod SPC u Beogradu 27. svibnja 1945. donio odluku o tzv. Autokefalnoj Hrvatskoj pravoslavnoj crkvi. Tom se odlukom dokazuje

¹⁰⁹ Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 360.

¹¹⁰ Isto, str. 361.

¹¹¹ Veljko Đurić, *Ustaše i pravoslavlje. Hrvatska pravoslavna crkva*, str. 248.

nezakonitost osnivanja HPC, u čemu je presudnu ulogu imao Vatikan odredbom o pokatoličavanju „nesjedinjenih“. Ističe kroatiziranje preostalih srpskih elemenata te optužuje Germogena i tamošnje pravoslavno svećenstvo. U vezi s tim navedeno je: „Sa prestankom takozvane Nezavisne Države Hrvatske i nestankom nekanonske jerarhije takozvane Autokefalne Hrvatske pravoslavne crkve, osnivanje ove crkve ima se smatrati ništavnim i nekanoničkim, a sama Autokefalna Hrvatska pravoslavna crkva kao i njena bivša jerarhija šizmatičkom u smislu već ranije odluke Svetog Arhijerejskog Sinoda od 30. (17. aprila 1942.)“.¹¹²

Time je, prema SPC, sve u vezi s HPC bilo završeno. Moglo bi se postaviti pitanje je li SPC mogla *de iure* ukinuti crkvu koju nije osnovala. Rumunjska i Bugarska pravoslavna crkva, koje su priznale HPC, nisu se izjasnile po tom pitanju. Očito je da ono za sada ostaje bez odgovora.

¹¹² Petar Požar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, str. 136.

8. POSLJEDICE USPOSTAVE HPC

Neki povjesničari smatraju da je HPC donekle povoljno djelovala na život pravoslavnog stanovništva u NDH. Crkva je počela oživljavati crkveni i vjerski život. Prestali su prijelazi na katoličanstvo, a mnogi koji su ga ranije prihvatili iz straha vraćali su se pravoslavlju u okviru HPC.¹¹³ Postoje i suprotna gledišta. Fikreta Jelić-Butić tvrdi kako „ideja HPC nije mogla naići na širi odjek u pravoslavnom svećenstvu, a ni među vjernicima“.¹¹⁴ Poziva se na D. Kašića u *Srbi i pravoslavlje* koji zaključuje da je aktivnost malobrojnih pravoslavnih svećenika u stvaranju HPC „imala vrlo slab uspjeh jer su Srbi osjetili tendenciju i ako već mijenjaju crkvu, radije su prelazili u rimokatoličku vjeru i crkvu, nego se priključivali ovoj vještačkoj tvorevini“.¹¹⁵ Krišto spominje nepristranu historiografiju i Hurema Rasima u *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.* koji kaže da se „svi raspoloživi podaci slažu u tome da je osnivanje HPC naišlo na povoljan prijem kod Srba u gradovima, kod trgovaca, zanatlija i privatnih namještenika te kod seljaka u selima gdje je postojala i osjećala se vlast NDH“.¹¹⁶ HPC nije bila tako dobro primljena u krajevima gdje hrvatska vlast nije uopće bila uspostavljena. S. M. Štedimlja piše: „Od tada se nije proganjalo pravoslavce. Za njih je Domobranstvo osnovalo radnu službu, a kasnije su primani u Domobranstvo pa čak i mobilizirani na vojnu službu. U Vladu je postavljen za ministra dr. Savo Besarović, pravoslavac. Bilo ih je i u Saboru“ (*Pismo S. M. Štedimlje Ivanu Mužiću od 4. kolovoza 1967.*). Miloš Obrknežević potvrđuje: „Iz nekoliko logora i zatvora bilo je pušteno oko 3 000 zatvorenika pravoslavne veroispovesti i izvestan broj sveštenika se vratio narodu. Zatvorene pravoslavne crkve odmah se otvaraju. (...) Uspostavljene su prijateljske veze sa katoličkom jerarhijom i muslimanskim sveštenstvom“.¹¹⁷ Nasuprot njemu, Mirko Živković, časnik u Oružanim snagama NDH, misli da se „politička situacija novih pravoslavaca nije ni u čemu izmijenila jer nisu bili izjednačeni u pravima i dužnostima s ostalim građanima. Pravoslavcima nisu postali dostupni položaji u državnoj službi niti im je bio dopušten pristup u vojsku“.¹¹⁸

Nikada se neće saznati koliko su pravoslavni vjernici – obični ljudi, podalje od političkih i bilo kakvih interesnih krugova intimno prihvatili HPC kao svoju. Osobno smatram da se teror nad Srbima smanjio nakon osnutka HPC, ali da postojanje te Crkve nije bilo glavnim uzrokom smanjenja pritisaka i zločina. Uzroci tome bili su osjetno jačanje partizanskog pokreta i preokret

¹¹³ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 259.

¹¹⁴ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945*, str. 178.

¹¹⁵ Isto, str. 178.

¹¹⁶ Jure Krišto, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, str. 259.

¹¹⁷ Isto, str. 260.

¹¹⁸ Ivan Mužić, *Pavelić i Štepinac*, str. 242.

na svjetskim bojištima na štetu Sila Osovine te utjecaj Njemačke koja je zbog svojih vojnih i gospodarskih interesa željela mirniju NDH i vršila pritisak na ustašku vlast. Ne može se zanemariti ni suradnja Talijana i četnika na području pod talijanskom kontrolom (što je za posljedicu imalo bolju zaštitu pravoslavnog stanovništva), kao ni sporazume o međusobnoj toleranciji, koji su sklopljeni nakon svibnja 1942. između vlasti NDH i važnih četničkih odreda u BiH te sporazume između Nijemaca i četnika.¹¹⁹

Slabost temelja ove Crkve vidljiva je već iz same činjenice da je za njezinog poglavara, umjesto svećenika iz Hrvatske, izabran izbjegli ruski arhiepiskop (koji je potom isključen iz Sinoda Ruske pravoslavne crkve u inozemstvu i dobio zabranu obavljanja bogoslužja), da je nedostajalo svećenika i sredstava za njihovo školovanje te da je HPC i financijski i politički potpuno ovisila o državi.

Da je NDH tretirala pravoslavno stanovništvo na svom teritoriju kao ravnopravno drugim građanima, da nije protjerala, zatvarala i ubijala pravoslavne svećenike i da je autokefalnu HPC osnovala u dobroj vjeri, možda bi se na tu Crkvu moglo gledati malo pozitivnije. No njezin je osnutak očito bio samo promišljen i politički izazvan ustupak preostalim pravoslavicima.

Sve u svemu, ako uzmemo u obzir način na koji je HPC osnovana i rezultate njezina trogodišnjeg postojanja, možemo ju nazvati promašajem. Možda Eugen Dido Kvaternik nije puno pogriješio nazvavši ju „mrtvorodenčetom“.

¹¹⁹ Jozo Tomasevich, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, str. 455.

9. JE LI MOGLO BITI DRUGAČIJE?

Na prvi pogled nije lako odgovoriti na to pitanje gledajući cjelokupan kontekst zbivanja u tvorevini poput NDH. To je pokušao sagledati Jere Jareb: „Čini mi se, da bi se cijeli unutrašnji razvoj NDH bio drugačije odvio, da je ustaški pokret već 10. travnja 1941., kad je proradila radio postaja Glavnog ustaškog stana, najavio jednu poštenu, pravednu i realnu politiku prema srpskoj manjini. Trebalo je naglasiti: 1. da će se sa Srbima postupati kao i s ostalim hrvatskim građanima i da se nikome ne će ništa dogoditi, tko bude lojalan građanin hrvatske države. 2. Srbijanci koji su se naselili na hrvatskom teritoriju poslije 1918. trebat će se povratiti u Srbiju. 3. Srbi koji su djelatno progonili Hrvate, bit će izvedeni pred redovne sudove. Mišljenja sam, da bi velika većina ostala kod svojih kuća i ne bi se dala zavesti na aktivni vojnički nastup protiv hrvatske države, da im je bio omogućen mirni život u njihovim domovima.“¹²⁰

Bi li takvim ili sličnim postupkom bili izbjegnuti masovni progoni, zločini, vjerski prijelazi, a posljedično i uspostava HPC? O tome je bespredmetno razmišljati jer bi takav postupak promijenio samu bit ustaške ideologije koja je oduvijek smatrala Srbe i Židove svojim najvećim neprijateljima. Tada bismo vjerojatno pisali o povijesti neke druge državne tvorevine. U onakvim okolnostima nije moglo biti drugačije.

¹²⁰ Jere Jareb, *Pola stoljeća hrvatske politike*, str. 90.

ZAKLJUČAK

Politika NDH prema srpskom pravoslavnom stanovništvu uglavnom je poznata. Njezine uzroke treba tražiti prije svega u neospornoj hegemoniji Srbije od nastanka Države SHS nad svim narodima te tvorevine. Mnogi povjesničari smatraju da je politika NDH prema Srbima bila neka vrsta kompenzacije (osvete) za težak položaj Hrvata u zajedničkoj državi koja je mijenjala imena, ali ne i odnos prema nesrpskim narodima. Za sve to vrijeme HSP, koja je bila jezgra budućeg ustaškog pokreta 20-ih godina prošlog stoljeća, iritirala je Radićeva i Mačekova mirotvorna i ziheraška politika u državi u kojoj su Hrvati gotovo otvoreno pokazivali političku inferiornost pa čak i nemoć. No umjesto da proglašenjem NDH uspostavi državu na barem donekle demokratskim zasadama, ustaška je vlast nametnula obrazac još gori od „balkanskog“ te svojim djelovanjem pobudila i učvrstila animozitet većine svojih građana, čak i onih koji su se zalagali za samostalnu hrvatsku državu.

U tom je kontekstu poseban problem bilo pitanje srpskoga naroda na području NDH. Ustaške su vlasti morale riješiti problem s oko 1 800 000 ljudi na svome teritoriju. Pokazalo se da to nije samo nacionalni, nego i vjerski problem. Pri tome se ne smiju izjednačavati srpstvo i pravoslavlje jer nisu svi Srbi bili pravoslavni, a mnogi pravoslavni nisu bili Srbi. No činjenica je da su najgore prošli pravoslavni Srbi. Ustaške vlasti možda nisu bile toliki protivnik pravoslavlja kao vjere, nego njezinog nositelja – Srpske pravoslavne crkve koja je djelovala u Hrvatskoj pod nadležnošću SPC sa središtem u Srbiji. Poznato je da je SPC, tijesno vezana uz matičnu državu, podržavala i otvoreno širila velikosrpsku politiku, baveći se više njome nego pastoralnim djelovanjem među svojim vjernicima. Tako je, osim prema srpstvu kao entitetu, među ustašama vladao animozitet i prema SPC. Stoga nije čudno što je odmah po proglašenju NDH onemogućen rad SPC na hrvatskom teritoriju. Pravoslavno je stanovništvo trebalo ostati bez duhovnog vodstva, što je otvorilo put prijelazima na katoličanstvo – planu za poznatu „trećinu“ metode rješavanja srpskog pitanja na ovim prostorima.

Pri tome je nezaobilazno pitanje uloge Katoličke crkve u vjerskim prijelazima pravoslavnog stanovništva, što još uvijek stvara prijepore u historiografiji. U dokumentaciji koju sam pročitao ističe se *Zapisnik Biskupske konferencije* iz studenog 1941. Iz njega je vidljivo da su se biskupi opirali ustaškim pritiscima za nasilno pokatoličavanje, s naglaskom na to da ono može biti isključivo dobrovoljno. U predstavi upućenoj Paveliću zahtijevaju se građanska prava, osobne slobode i pravo vlasništva za sve pripadnike pravoslavne vjere. Poznati su istupi nadbiskupa Stepinca i drugih visokopozicioniranih svećenika protiv terora nad pravoslavcima, a

odbijane su i ustaške naredbe da oni ne smiju biti primljeni među grkokatolike. Čini se da je glavni prigovor Katoličkoj crkvi to što je uopće raspravljala o vjerskim prijelazima kao nemoralnoj, nekršćanskoj i ponižavajućoj odluci državnih vlasti. No mislim da Crkva u postojećim okolnostima nije mogla postupiti drugačije i da je tu odluku odbila; mnogi bi pravoslavni Srbi bili osuđeni na progonstvo ili uništenje. Ovako je pokušala (i uspjela) spasiti nezanemariv dio stanovništva.

Teško je utvrditi je li i koliku je ulogu imala Katolička crkva u osnivanju HPC. Postoje izjave da je njezin osnutak predložio nadbiskup Stepinac, no on sam to nikada nije javno potvrdio niti o tome ostavio pisani trag. Zbog zategnutih odnosa između Crkve i vlasti NDH (posebice Pavelića) ne izgleda mi vjerojatno da su vlasti pitale Crkvu za mišljenje. Naime, osnutak HPC nije bio posljedica brige za pravoslavno stanovništvo, nego taktički politički potez. Represijom, progonima i vjerskim prijelazima ustaške vlasti nisu puno postigle. Dizali su se narodni ustanci, Srbi su pružali otpor režimu odlazeći partizanima ili četnicima. S druge strane, došlo je do preokreta na svjetskim bojištima, na štetu Sila Osovine. Njemačka je zbog svojih vojnih i gospodarskih interesa željela mirniju i „sređeniju“ NDH te vršila pritisak na državne vlasti. Suradnja Talijana i četnika na području pod talijanskom kontrolom (a time i zaštita pravoslavnog stanovništva) te sve snažniji i uspješniji partizanski pokret također su u značajnoj mjeri prisilili ustaške vlasti na politički zaokret prema pravoslavlima Srbima. U svemu tome je bila najmanje važna ljudska, kršćanska briga za njih.

Osnutak i djelovanje HPC u izvjesnoj su mjeri pomogli smirivanju situacije i poboljšanju statusa pravoslavnih Srba u NDH. Smanjili su se progoni i prijelazi na katoličanstvo. No postoje i mišljenja da se politički položaj „novih“ pravoslavaca nije bitno popravio jer ipak nisu bili izjednačeni u pravima i dužnostima s ostalim građanima. Samo su malobrojnim bila dostupna mjesta u državnoj službi i vojsci. HPC je i politički i financijski potpuno ovisila o državi. Kronični je problem bio nedostatak pravoslavnih svećenika (za njezinog je poglavara izabran ruski arhiepiskop) i nemogućnost školovanja novih kadrova na području NDH. Smatram da ni pravoslavni Srbi nisu istinski doživljavali novouspostavljenu Crkvu kao svoju. Ona je značila eventualni spas od progona, ubijanja i zaštitu imovine, a ljudi su vjerojatno osjetili političke tendencije koje su potakle njezin osnutak. U prilog tome govori i činjenica da je i dalje bilo (iako u manjoj mjeri) prijelaza u Katoličku crkvu kao pravu, a ne umjetnu vjersku organizaciju.

Sve u svemu, HPC je uspjela samo djelomično olakšati situaciju u kojoj se našla srpsko-pravoslavna zajednica tijekom četverogodišnjeg postojanja NDH. Ne postoji jednoznačan

odgovor na neka sporna pitanja, ali detaljan pregled zbivanja vezanih uz tu zajednicu pomogao mi je osvijetliti i razjasniti dio ne tako davne prošlosti uz koju možemo vezati samo jednu misao: da se više ne ponovi!

LITERATURA I IZVORI

LITERATURA

1. Colić, Mladen, *Takozvana NDH*, Nolit, Beograd, 1962.
2. Đurić, Veljko, *Ustaše i pravoslavlje. Hrvatska pravoslavna crkva*, Beletra, Beograd, 1989.
3. Goldstein, Ivo, *Hrvatska 1918 – 2008.*, Liber, Zagreb, 2008.
4. Goldstein, Ivo, *Zagreb 1941 – 1945*. Knjiga 10., *Historia*, Zagreb, 2011.
5. Horstenau, Edmund Glaise von, *Zapisi iz NDH*. Preveo Mirko Gojmerac. Biblioteka Srednji put, Zagreb, 2013.
6. Jareb, Jere, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995.
7. Jelić-Butić, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941 – 1945.*, Sveučilišna naklada Liber, Školska knjiga, Zagreb, 1977.
8. Košutić, Ivan, *49 mjeseci NDH. Rađanje, život i umiranje jedne države. Prva knjiga 25. III. 1941. – 10. IV. 1943.* Stručna i poslovna knjiga d.o.o., Zagreb, 1997.
9. Krišto, Jure, *Sukob simbola. Politika, vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Nakladni zavod Globus (Plava biblioteka), Zagreb, 2001.
10. Kvaternik, Eugen, *Riječi i činjenice. Prilog povijesti hrvatsko-talijanskih odnosa u Drugom svjetskom ratu*, u: *Hrvatska revija* god. V., sv. 1, ožujak 1955. Buenos Aires, 1955.
11. Landercy, M., *Kardinal Alojzije Stepinac*. Preveo Ivan Zirdum. Župski ured Đakovački Selci, Đakovački Selci, 1989.
12. Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2007.
13. Matković, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Drugo, dopunjeno izdanje*, Naklada Pavičić, Zagreb, 2012.
14. Meštrović, Ivan, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 2003.
15. Mužić, Ivan, *Pavelić i Stepinac*, Logos, Split, 1991.
16. Pavlica, Dane, *Kronologija događaja u Požeškoj kotlini 1941.*, Općinski odbor SUBNOR-a, Slavonska Požega, 1991.
17. Požar, Petar, *Hrvatska pravoslavna crkva u prošlosti i budućnosti*, Biblioteka hrvatske povijesti, Naklada Pavičić, Zagreb, 1996.

18. Slijepčević, Đoko, *Istorija Srpske pravoslavne crkve II.*, Deutsches Verlag, Muenchen-Koeln, 1971.
19. Tomasevich, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, Liber, Zagreb, 2010.
20. *Ustaša – Dokumenti o ustaškom pokretu*. Priredio Petar Požar. Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.

IZVORI

1. *Dokumenti historije KPH, Vjesnik 1941. – 1943., Zagreb, 1955., knjiga II.*
2. *Hrvatski narod*, br. 93, 16. 05. 1941., str. 5.
3. *Hrvatski narod*, br. 103, 08. 06. 1942., str. 1.
4. *Narodne novine*, br. 32, 03. 05. 1941., str. 4.
5. *Narodne novine*, br. 87, 07. 04. 1942., str. 1.
6. *Nova Hrvatska*, 09. 04. 1942., str. 3.